

PRECARIAT, DONES I PATRIARCAT

Revisió crítica del nou concepte
des d'una perspectiva de gènere

-

Treball final de grau en Sociologia
Martí Zamora Juan

Tutor
Jordi Mundó Blanch

2016/2017
Universitat de Barcelona

Resum

La publicació dels dos llibres de Guy Standing (2011, 2014) sobre el *precariat* ha tingut un impacte acadèmic i polític significatiu. L'autor pretenia actualitzar les conceptualitzacions amb què les ciències socials analitzen l'estructura de classes de les societats contemporànies. Per a Standing, els canvis globals ocorreguts a l'economia capitalista des de la dècada dels 80 van gestar aquesta nova classe social en formació, amb conseqüències sobre el treball, les migracions i les polítiques públiques, entre d'altres. Aquests canvis han afectat a la pròpia idea de llibertat política. En el present treball ens proposem fer una anàlisi crítica de la teoria del *precariat* presentant-la com un problema que també ha de ser abordat a través de perspectives de gènere i feministes que pretenen fer recerca sociològica i política sobre el capitalisme contemporani. Mitjançant una revisió bibliogràfica, avaluarem la capacitat explicativa de la teoria de Standing dels problemes actuals relacionats amb les desigualtats per raó de gènere.

Paraules clau: precariat, classe, dones, capitalisme, feminisme.

Abstract

The appearance of the two books by Guy Standing (2011, 2014) on *precariat* has caused a significant academic and political impact. The author sought to update the conceptualizations with which the social sciences examine the class structure of contemporary societies. For Standing, global changes in the capitalist economy since the 1980s spawned this new social class in formation with consequences on labor, migration, and public policy, among others. These changes also affect the very idea of political freedom. In this work we critically take his theory of precariat as a problem to be addressed from gender and feminist perspectives that seek to pursue both sociological and political inquiry on contemporary capitalism. Through a literature review, we evaluate the explanatory ability of Standing's theory to explain the current problems related to gender inequalities.

Key Words: precariat, class, women, capitalism, feminism.

ÍNDEX

AGRAÏMENTS	3
1. INTRODUCCIÓ	4
1.1 Problemes de l'anàlisi social: precariat, classes i dones	4
1.2 Objectiu general de la recerca.....	6
1.3 Objectius específics de la recerca	6
1.4 Metodologia	7
2. EL PRECARIAT: CARACTERITZACIÓ D'UNA CLASSE EN FORMACIÓ.....	9
2.1 El precariat: elements d'un grup socioeconòmic en formació	9
2.2 Entre el precariat i el proletariat: convergències i divergències	10
2.3 El naixement del precariat.....	11
3. PERQUÈ CREIX EL PRECARIAT? UNA ANÀLISI DE POLÍTIQUES PRECÀRIES.....	15
3.1 El procés de precarització.....	15
3.2 La feminització de la precarització: una revisió crítica.....	17
3.3 Les dimensions de l'anàlisi de la precarització feminitzada: conclusions parcials	19
4. ELS SUBJECTES PRECARIS	20
4.1 Dones i homes: posicions i reaccions en el sí del precariat.....	20
4.2 Sociodemografia de la precarització vital	24
4.3 Migracions i precariat.....	27
5. LA FALLIDA MORAL DEL NEOLIBERALISME.....	30
5.1 Neoliberalisme estatal: entre l'utilitarisme i el paternalisme.....	30
5.2 Una revisió feminista del neoliberalisme	32
6. POLÍTIQUES PER A LA SUPERACIÓ DEL PRECARIAT	35
6.1 Fonaments ideològics d'una societat post-precària	35
6.2 Les lluites pendents del precariat.....	36
6.3 La desprecarització dels treballs	38
6.4 La renda bàsica: potencialitats i límits emancipadors en clau de gènere.....	40
7. CONCLUSIONS.....	43
8. BIBLIOGRAFIA.....	47

AGRAÏMENTS

M'agradaria abans de res, realitzar uns agraïments sincers a moltes persones que han contribuït a fer possibles aquestes pàgines.

Primer de tot vull adreçar un immens agraïment cap a en Jordi Mundó, el tutor d'aquest treball. A ell li vull agrair la immensa dedicació que sento que ha tingut sempre cap a aquest projecte. Des dels inicis m'ha anat guiant en l'elaboració del treball així com corregint i polint tots els aspectes que han sorgit en aquesta petita investigació. Alhora, també és d'agrair tota la confiança que sento que sempre ha dipositat en mi i en els plantejaments que he anat proposant. En definitiva penso que, com a *projecte de sociòleg* que sóc, he crescut molt al seu costat. *Moltes gràcies Jordi!*

En segon lloc, voldria fer un petit recordatori a la meua família: la mama, el papa i la Mariona. Des de ben petit per mi han estat una petita comunitat amb la que he après un munt de coses i he crescut com a persona. Potser una de les que més els puc agrair és aquesta idea que m'han posat el cap que amb ganes, sentit de l'humor i una mica de confiança amb mi mateix puc fer el que em proposi. *Gràcies Family!*

I evidentment, aquest treball ha acabat a bon port gràcies a totes les meves amigues i amics. Per mi, les meves amistats conformen una mena de xarxa amb la que ens sostenim i fa que la vida cada dia tingui més sentit. Les amistats de Vilassar de tota la vida, aquelles que estan pel món, o bé les especials i úniques amistats que he construït a la universitat, totes elles m'han acabat de convèncer que cuidant-nos, repensant-nos i transformant el món de forma crítica, *això de viure* val molt la pena.

1. INTRODUCCIÓ

1.1 Problemes de l'anàlisi social: precariat, classes i dones

Des de fa molts anys, les ciències socials han incorporat en moltes de les seves anàlisis el supòsit segons el qual les societats tendeixen a estructurar-se en grups socials o, com sovint han estat anomenades, classes socials. La definició de classe social ha variat d'acord amb la perspectiva teòrica emprada. Podem trobar des d'una visió que posa èmfasi en el component casual de les "oportunitats vitals", basat en la noció d'estatus socioeconòmic que proporcionen la condició laboral i el poder de compra (Weber, 2014) fins arribar a les diverses formulacions marxistes de les dècades de 1960 i 1970, passant per la influent reformulació marxista del sociòleg Eric Olin Wright (1994) o els treballs de la sociòloga neomarxista i feminista Rosemary Crompton (2013).

La revisió de la literatura disponible ens pot portar a pensar que aquesta potser empra categories que tenen dificultats per incorporar l'anàlisi de la realitat empírica contemporània. La comprensió avui dia sembla molt més complexa, en unes societats sovint adjectivades com a globalitzades i definides per les creixents desigualtats (Milanovic, 2016; Galbraith, 2012), sembla cada dia més difícil seguir parlant de classes en els termes històricament utilitzats.

Un dels autors que s'ha aproximat més a la comprensió contemporània de l'estructura de classes ha estat l'autor britànic Guy Standing (2009, 2011, 2014). D'acord amb la seva anàlisi, el sistema capitalista històricament havia estat generador d'unes classes socials amb unes condicions de vida similars i unes conseqüents identitats de classe. L'autor interpreta que des dels anys 70 fins a l'actualitat s'ha anat produint un procés de caràcter global que ha donat peu a la fragmentació de les classes socials concebudes des de la gènesi del capitalisme.

L'autor britànic identifica l'expansió de la ideologia neoliberal en el sí de governs d'arreu del món en la dècada dels 70 com un dels elements centrals d'aquesta transformació. Segons ell, la progressiva neoliberalització de les societats ha tingut entre d'altres conseqüències l'empitjorament de les condicions de treball i la pèrdua de nombrosos drets de ciutadania.

En termes d'estructura de classes, Standing identifica que aquest procés ha generat set grups socials (Standing, 2009): *l'elit*, *l'assalariat*, *els profitècnics*, *el proletariat*, *el precariat*, *els aturats* i *el lumpenproletariat*. L'autor britànic ha aprofundit al voltant de el *precariat*¹, un grup social que està en procés de esdevindre classe i que al seu parer té un gran potencial transformador.

¹ En endavant, el terme s'emprarà sense cursiva.

Segons Standing, allò que té en comú el precariat és el caràcter insegur de les vides dels que el constitueixen; una condició es manifesta de formes diverses i que no genera cap tipus d'identitat comuna que els porti a associar-se per a canviar la situació de les seves vides.

La proposta teòrica de Standing ha tingut un impacte considerable per l'originalitat del seu plantejament, però també ha estat avaluada críticament. Recentment, E.O. Wright (2016) ha abordat l'elaboració teòrica al voltant del precariat assenyalant que amb aquest terme Standing no ha volgut reformular la noció completa de classe social sinó que bàsicament ha definit els trets fonamentals d'una nova classe social. Wright sosté que les 29 mesures de Standing (2014) que millorarien la situació del precariat no són incompatibles amb l'anàlisi de classe perquè no anirien en contra dels interessos materials de la classe treballadora.

En la comprensió i anàlisi de la realitat social hi trobem també els feminismes, aquell conjunt heterogeni de moviments polítics, culturals, econòmics i socials que han denunciat l'existència d'estructures patriarcals en moltes societats.

A l'hora de comprendre la realitat social i, més en concret les classes socials, des del pensament feminista s'ha apuntat sovint que l'anàlisi social s'ha fet des d'un punt de vista androcèntric, és a dir que només s'han tingut en compte els homes i les tasques que ells realitzen per explicar les estructures i conflictes socials (Picchio, 1992; Carrasco, 1999). S'ha considerat, per exemple, que les formulacions marxistes han caigut en l'anomenat *estrabisme productivista* (Picchio, 1992), ja que han configurat la seva anàlisi social a partir d'allò que passa als mercats capitalistes i a l'esfera de la producció, considerada històricament un àmbit masculí. Això ha comportat oblidar i desvaloritzar aquell treball fet històricament per dones a les llars, el treball reproductiu.

Aquí entenem el treball reproductiu com totes aquelles activitats relacionades amb la gestió i el manteniment de la infraestructura de la llar i l'atenció i la cura dels membres de la família (Carrasco et al., 2011). Les característiques d'aquest treball reproductiu en les societats industrials són la no remuneració mitjançant un salari, ser un treball eminentment femení i ésser invisibilitzat fins i tot per a les persones que el duen a terme (Torns et al., 1998).

En aquest sentit, també s'ha apuntat que l'anomenada acumulació originària, procés de *naixement* de l'economia capitalista industrial al s. XIX va comportar, entre d'altres, que les dones quedessin relegades a les llars realitzant tasques de cura i domèstiques (Federici, 2004). Aquest treball fet per les dones no ha estat mai remunerat i per tant se li ha donat un valor diferent al del treball productiu i remunerat.

Pel que fa a relació acadèmica entre feminisme i economia, aquest ha estat un àmbit on investigadores provinents de diverses escoles de l'economia i tradicions del feminisme han generat múltiples discussions i elaboracions teòriques (Carrasco et al, 2011). Avui dia visualitzem dues principals línies teòriques: l'economia del gènere, branca de l'economia que no qüestiona l'ètica del sistema capitalista però en vol eliminar els biaixos androcèntrics

que conté (Pérez-Orozco, 2014); en una altra dimensió, l'economia feminista es presenta com un pensament transformador que proposa un nou paradigma que situa el treball de cures com a aspecte determinant de la reproducció social i de les condicions de vida de la població (Carrasco et al, 2011)

1.2 Objectiu general de la recerca

Un cop realitzada una primera aproximació teòrica a la temàtica, creiem oportú plantejar-nos si el precariat, aquesta proposta de classe emergent que fa Guy Standing, inclou també les desigualtats per raó de gènere, unes desigualtats concebudes de perspectives diverses de la realitat social al llarg de la història, fins a l'actualitat. Sense desmerèixer el valor de la seva aportació, d'alguna manera aquí volem comprendre quines limitacions pot tenir l'obra de Standing en la comprensió i anàlisi d'aquesta problemàtica social. També ens volem aventurar aquí a trobar elements analítics des de perspectives de gènere i feministes² que ens permetin ampliar les anàlisis de Standing, un exercici que donat el poc temps que fa de les publicacions de Standing al voltant del precariat (2011,2014) creiem que encara no s'ha fet amb prou amplitud.

Objectiu general: *Avaluar la capacitat explicativa que té la noció de precariat en tant que classe social per a comprendre l'estructura i les desigualtats de gènere en les societats capitalistes contemporànies.*

1.3 Objectius específics de la recerca

D'aquest objectiu general plantejat a la recerca, se'n segueixen una sèrie d'objectius específics, que examinarem gradualment al llarg del treball amb el propòsit d'assolir l'objectiu general de la recerca:

Objectiu específic 1: *Analitzar els elements que conformen el precariat en tant que classe en formació, prenent en consideració aproximacions feministes a les anàlisis de classe.*

Objectiu específic 2: *Avaluar l'impacte de les estructures contemporànies del capitalisme en les desigualtats i l'estructura de gènere a nivell global.*

Objectiu específic 3: *Analitzar, tot prenent perspectives de gènere i feministes, aquells grups sociodemogràfics que Standing considera que tenen major probabilitats d'esdevenir precariat.*

Objectiu específic 4: *Comprendre la crítica de Standing cap als actuals estats neoliberals tot comparant-la amb anàlisis dels mateixos des d'òptiques feministes.*

² La perspectiva de gènere i feminista (Gamba, 2008) fa referència a aquells marc teòrics adoptats que impliquen el reconeixement de les relacions de poder que es donen entre els gèneres, que aquestes relacions han estat constituïdes social i discriminatòries cap a les dones, i que aquestes travessen tot l'entramat social i s'articulen amb altres relacions socials com la classe, l'ètnia, l'edat, l'opció sexual i la religió.

Objectiu específic 5: Analitzar l'impacte del conjunt de polítiques proposades per l'autor a l'hora de, a més d'acabar amb la precarietat, contribuir a pal·liar les diverses formes desigualtats de gènere també presents en aquelles societats on hi ha precariat.

Per a desenvolupar i assolir els objectius definits aquí, estructurarem el treball en cinc capítols, cadascun dels quals es correspondrà amb l'anàlisi d'un objectiu específic.

1.4 Metodologia

Per a poder assolir els objectius plantejats en la recerca, ens proposem realitzar una revisió bibliogràfica. En concret, un cop revisades les obres de Guy Standing, *El Precariado, una nueva clase social* (2011) i *El Precariado, una carta de derechos* (2014) i haver sintetitzat les seves idees, realitzarem una recerca bibliogràfica d'aquelles obres que aborden les mateixes temàtiques que Standing però des de la perspectiva que ens interessa per a la recerca: la feminista i de gènere. Aquest exercici ens permetrà dotar-nos de les eines analítiques necessàries per a poder assolir amb èxit els propòsits inicials de la recerca.

Creiem important especificar que som conscients de la gran diversitat d'enfocaments teòrics existents amb perspectives de gènere i feministes que han pretès analitzar i comprendre la realitat social. Per a triar aquelles obres que ens puguin ser útils per a la nostra recerca, establirem com a criteri que abordin les conseqüències socials del capitalisme contemporani a la vida de les persones i concretament de les dones. Volem incloure també diversos camps que s'apropen a la realitat social més enllà de la sociologia, per tant també incorporarem corrents de l'antropologia, l'economia, la criminologia o la filosofia.

A l'hora d'exposar els resultats al llarg del treball, presentarem la nostre anàlisi seguint el mateix ordre en què Standing presenta les idees a *El Precariado* (2011). D'aquesta manera respectarem la seqüència en què l'autor vol presentar les idees en l'obra que ha tractat més profundament la qüestió del precariat; creiem que aquesta estructura també constituirà un guió útil per anar acomplint els objectius marcats.

Aquest disseny metodològic té alguns avantatges i inconvenients que creiem important remarcar i prendre'n consciència en el plantejament de la recerca per a poder definir els límits de la mateixa.

Segons Vallés (2003), fer investigació a partir de la revisió bibliogràfica i l'anàlisi documental té l'avantatge que es pot fer amb baix cost i no genera reactivitat, com si que pot passar a les entrevistes o qüestionaris on la persona entrevistada pot diferir d'allò escrit sobre ella en la investigació, és a dir, que una persona entrevistada consideri errònia aquella interpretació que s'ha fet de les seves paraules. A més, és un mètode que aporta exclusivitat, és a dir que el material informatiu que proporcionen alguns materials és de caràcter únic, cosa que no passa en tècniques directes d'investigació com pot ser l'observació o la conversa. Per últim, el conjunt de tècniques aporten el que ell anomena *historicitat*, és a dir que el material

documental com són dades, imatges o llibres acostuma a ser guardat i arxivat, fet que aporta dimensió històrica a la recerca sociològica.

D'altra banda, els majors inconvenients radiquen en quins documents es seleccionen, si són els més adequats i útils per poder estudiar la temàtica triada o no. En aquest sentit, Vallés assenyala que les dades secundàries poden no ser generades amb objectius sociològics, cosa que pot dificultar la validesa d'aquests. Des d'una altra perspectiva, també apunta que el material documental sempre està sent interpretat per la persona investigadora, això pot suposar un allunyament entre aquell objecte d'estudi i el propi investigador. Aquest últim inconvenient sobretot està pensat quan l'investigador interpreta fenòmens de realitats socioculturals i històriques molt diferents de la seva.

Per últim, en aquesta tasca que emprenem en la present recerca de generar coneixement també ens volem dotar de les eines que ens ha donat l'epistemologia feminista.³Aquesta proposa la idea d'un subjecte de coneixement encarnat i inserit en una estructura social concreta i que produeix *coneixement situats* (Haraway, 1995), però que per aquest fet no són menys objectius. Per tant, l'epistemologia feminista posa especial èmfasi en les relacions de poder que hi ha en joc en tota investigació científica (VVAA, 2004). Aquest perspectiva posa de manifest la necessitat d'una organització social de la investigació basada en el paradigma de la reflexivitat i en criteris de transparència i democràcia.

³ Per a conèixer una revisió al voltant de l'epistemologia feminista, veure Harding (1986).

2. EL PRECARIAT: CARACTERITZACIÓ D'UNA CLASSE EN FORMACIÓ

En aquest primer capítol analitzarem la forma en què Guy Standing conceptualitza el precariat: quines condicions han aparegut per tal de que es generi aquesta classe que segons l'autor està formant-se i quines són les característiques que el defineixen. Pretenem fer aquesta anàlisi tot introduint una perspectiva de gènere, és a dir, tractant de comprendre on ubica l'autor les dones a l'hora d'explicar aquesta classe precària.

2.1 *El precariat: elements d'un grup socioeconòmic en formació*

El precariat és una classe en formació, aquesta és una tesi que sosté repetidament Standing (2011, 2014); entén que és una classe ja que comença a complir els tres trets constitutius d'una classe:

Una clase puede definirse como un grupo determinado principalmente por específicas <<relaciones de producción>>, específicas <<relaciones de distribución>> (fuentes de ingreso) y específicas <<relaciones con el Estado>>. De estas relaciones surge una conciencia distinta de lo que son reformas y políticas deseables (Standing, 2014: 24).

Pel que fa a les relacions de producció específiques, Standing explica que la gent viu a partir d'una ocupació insegura i que la combina amb llargues etapes d'atur. El precariat experimenta una constant sensació de transitorietat (Standing, 2014: 27).

En relació a les específiques relacions de distribució –o de remuneració, com també les anomena–, sosté que han agafat una forma molt concreta. Si bé abans el proletariat rebia un salari corresponent a la seva ocupació i d'altres *ingressos socials* (Standing, 2014: 29) relacionats amb la condició de ciutadà, ara el fet característic del precariat és que no pot comptar amb una font d'ingressos suficient i estable, i això condiona el seu mode de vida.

En el cas de les relacions diferenciades amb l'Estat,⁴ Standing identifica que el precariat s'enfronta a les normes neoliberals que regeixen les institucions estatals així com a les polítiques socials utilitaristes. Un element característic en aquest sentit és que es difumina la idea de drets associats al fet de pertànyer a un país, el dret de ciutadania. Ben al contrari, *el precariat ha de suplicar els drets* (Standing, 2014: 32).

L'autor explica que en la posada en pràctica d'aquestes tres relacions específiques també es produeix un allunyament del món laboral, en el sentit que el rebutgen i, per tant, no generen cap tipus d'identitat relacionada amb l'ocupació.

Aquest context social no incentiva la mobilitat social sinó tot el contrari, atès que provoca incertesa social en molts aspectes. Totes les característiques explicades sobre el precariat tenen una doble vessant en termes de perillositat: d'una banda, aquesta classe social pot abraçar tendències neofeixistes i d'extrema dreta, ideologies que segons Standing són

⁴ Prenem aquí la noció de *Estat* de Standing el qual enten com <<las instituciones y los mecanismos que determinan cómo esta ordenada la sociedad y como se distribuye la renta y los activos>> (Standing, 2014:32).

contràries als interessos de classe del precariat; però, d'altra banda, el precariat pot esdevenir una classe perillosa en el sentit que també té els condicionants i la potencialitat de transformar la societat cap a escenaris socialment més justos i democràtics. Moviments com el 15M o *Occupy Wall Street* són exemples del potencial transformador del precariat.

2.2 Entre el precariat i el proletariat: convergències i divergències

Standing posa molt èmfasi que el precariat i el proletariat no són el mateix i cal tenir clares les diferències. Aquí explicarem aquelles diferències que ell contempla però també la *relació d'herència* que tenen. Posteriorment abordarem algunes crítiques que se li han fet a la caracterització del proletariat des dels feminismes, concretament des de posicions feministes marxistes.

Per establir la diferència entre el precariat i la classe obrera, Standing sosté el següent:

El precariado es algo distinto de la <<clase obrera>> o del <<proletariado>>. Estos últimos términos sugieren una sociedad que consiste principalmente en trabajadores con un puesto relativamente duradero y estable, con jornadas de trabajo fijas y vías bastante claras de mejora, sindicados y con convenios colectivos, cuyos puestos de trabajo tenían un nombre que sus padres y madres habrían entendido, frente a los patronos locales cuyos nombres y rasgos les eran familiares (Standing, 2011: 25).

Quan identifica el precariat no ho fa explicant una classe que ha nascut del no res, sinó que entén que el precariat és d'alguna manera una evolució del proletariat. Segons Standing, el fet que ja no puguem estar parlant de *Proletariat* té a veure amb les noves condicions laborals heterogènies però que comparteixen el fet de ser precàries, i amb la pèrdua d'aquelles assegurances vinculades a l'ocupació que va obtenir el precariat després de la Segona Guerra Mundial. És per això que ell pren la paraula Precariat com un neologisme que combina l'adjectiu precari i el substantiu proletari.

Quan Standing utilitza el concepte de Proletariat fa referència a aquella classe que originàriament va definir Karl Marx (1997[1867]). Segons aquest, en la gènesi del sistema capitalista industrial, l'anomenada acumulació originària, es va dur a terme un procés de violenta expropiació de les terres i de tots els mitjans de subsistència per part de la que ell anomenava la classe capitalista. Aquest procés va originar el proletariat, un gran grup de persones que un cop desposseïdes dels mitjans de producció havien de vendre la seva força de treball a la classe capitalista, essent aquesta última la propietària dels mitjans de producció. Aquest procés va generar la que ha estat anomenada societat industrial, una societat on tot el proletariat va començar a treballar a fàbriques. Les similars condicions de treball i de vida en els mateixos espais va anar conformant una identitat de classe.

Val a dir que aquesta anàlisi marxista ha estat recentment revisada per Silvia Federici (2004, 2010). Segons Federici, l'anàlisi de Marx parteix del punt de vista del proletariat assalariat de sexe masculí i fixant-se en el desenvolupament de la producció de mercaderies. L'autora italiana per la seva banda ha realitzat una anàlisi posant el focus

sobre els canvis que va suposar l'acumulació originària en la posició social de les dones i en la producció de la força de treball. Així, Federici identifica tres fenòmens crucials en l'acumulació originària: en primer lloc, contempla el desenvolupament d'una nova divisió sexual del treball que sotmet el treball femení i la funció reproductiva de les dones a la reproducció de la força de treball; en segon lloc, identifica la construcció d'un nou ordre patriarcal, basat en l'exclusió de les dones del treball assalariat i la seva subordinació als homes; i, en tercer lloc, observa la mecanització del cos proletari i la seva transformació, en el cas de les dones, en una màquina de producció de nous treballadors.

Aquesta crítica que fa Federici a l'anàlisi de Marx –que pot ser aplicable a posteriors anàlisis amb base marxista– l'ha definit Picchio (1992) com a *estrabisme productivista*, referit a la visió que tenen la majoria de crítiques al capitalisme, entre elles el marxisme, que redueixen tota dimensió de la vida, tota relació social i tot procés econòmic a la relació salarial, des de la percepció d'un conflicte entre el capital i el treball. Picchio sosté que aquesta visió implica abordar aquest conflicte només a l'àmbit del mercat; per tant, el subjecte de lluita per a resoldre aquest conflicte és el treballador assalariat.

Tant la crítica de Federici com la noció d'*estrabisme productivista* de Picchio poden ser aplicables a certs aspectes de l'obra de Standing i són alhora punts de partida per ampliar la seva anàlisi social. D'una banda, la definició d'arrel marxista de Standing que hem exposat abans sobre el proletariat, posa el focus en allò que li passa al proletari en l'àmbit laboral, de manera que no té tant en compte altres dimensions que poden ser igual d'importantes importants en la vida del proletari, com pot ser l'àmbit domèstic, tot allò que passa a les llars.

Per això, el fet que prengui com a punt de partida una definició de precariat basada fonamentalment en la relació d'aquella classe amb el procés productiu pot desembocar en una anàlisi que no tingui en compte qui fa i on es fa el treball reproductiu, que en l'acumulació originària va recaure sobre les dones tot construint al seu voltant un rol de cuidadores i sustentadores de la família. Entenem aquí que l'estructura social i econòmica ha canviat des de l'acumulació originària fins avui, i per tant també el rol d'homes i dones a la societat; malgrat tot, de la mateixa forma que Standing pren com a referència la classe proletària per a explicar la fundació del precariat, també pot ser útil prendre la disposició del gènere que s'ha fet des d'un feminisme marxista com el de Federici per a comprendre l'evolució de les classes socials.

2.3 El naixement del precariat

Com hem comentat a la introducció del capítol, creiem oportú assenyalar on Guy Standing marca el procés de naixement i formació del precariat. Segons la seva anàlisi, als anys 70 van sorgir un seguit de propostes polítiques fetes des d'un pensament econòmic neoliberal que es van començar a aplicar progressivament a molts països. Aquestes partien de la premissa, diu l'autor, que “el creixement i desenvolupament depenien de la competitivitat”,

per tant a la pràctica proposaven la impregnació de la lògica mercantil a totes les esferes de la vida.

D'acord amb aquests supòsits, els governs van fomentar la flexibilitat laboral de manera que les empreses podien oferir condicions més flexibles a les treballadores i treballadors per així reduir costos. Aquesta flexibilitat impulsada i progressivament aplicada ha anat generant, segons Standing, ocupació cada vegada més precària. Aquest procés a més té un caràcter global, és a dir, totes les economies d'arreu del món han incorporat el treball precari.

Segons Standing, aquesta precarització fragmenta les, fins aquell moment, estables classes obreres. Aquestes, enteses com a subjecte polític, van aconseguir després de la Segona Guerra Mundial tot un seguit d'assegurances vinculades a la feina. Aquestes últimes, com hem vist, implicaven des del fet de treballar segur en l'espai de feina com de tenir l'assegurança de poder ser representades com a treballadores i així obtenir i mantenir unes condicions laborals dignes.

L'autor reconeix que aquestes assegurances vinculades a l'ocupació, les demandes fetes per part de sindicats i partits laboristes, socialdemòcrates i comunistes tenien un caràcter sexista i patriarcal (Standing, 2014: 36). Standing comprèn que les demandes tenien només en compte el treball remunerat, no tenien en compte el treball reproductiu fet a la llar de forma no remunerada, sovint assumit per dones.

Malgrat observem que Standing identifica com aquelles assegurances pròpies de la ciutadania industrial eren de caràcter sexista i patriarcal, no aprofundeix en el seu corpus teòric sobre quines implicacions té en la societat aquest caràcter jerarquitzador i discriminatori entre homes i dones. Per aquest motiu, aportarem aquí anàlisis que han estudiat el mateix procés històric que Standing però atenent a la posició social de la dona i als treballs que realitzen.

Podem entendre que el període previ a la dècada dels 70, període el qual Standing hi observa una ciutadania industrial amb una sèrie d'assegurances vitals relacionades amb el fet de treballar remuneradament, va ser també un període marcat per la reproducció dels rols femenins i masculins als àmbits públic i domèstic:

Tras la Segunda Guerra Mundial la economía internacional vivió una etapa de gran expansión económica durante la cual se consolidó una clara división sexual del trabajo en el seno de las familias que ubicaban al hombre-marido en el rol de sustentador y a la mujer-esposa en el de ama de casa/cuidadora. Este período de relativa bonanza y estabilidad de los roles de género vio su fin con la recesión de los años 70.(Ezquerro, 2012: 178).

En aquest sentit, Carrasco et al.(2000) argumenten que les polítiques de benestar realitzades entre els anys 50 i 70 del segle XX no van generar igualtat entre homes i dones. Segons l'autora, les polítiques iniciades de benestar donaven per fet el paper subaltern de la dona, la qual havia de complir amb el paper de cuidadora de la família. Per tant, es

realitzaven polítiques de subsidis per a l'ajuda en l'exercici de fer de mare i com a conseqüència eren parcialment apartades del mercat de treball:

El proyecto beveridgiano cuenta con el papel subalterno de la madre, esposa, e hija al lado del bebé y del enfermo disponiendo para ello de subsidios, ayudas por maternidad e hijos y compensaciones per rescisiones de contratos que apartarán definitivamente a la mayoría de mujeres del mercado de trabajo o bien situarán a otras muchas en una posición inestable de entradas y salidas de los puestos de trabajo remunerado con pérdida de derechos económicos, interrupción de la formación y pérdida de experiencia laboral en tanto se las instala en una precariedad precursora de la que después se postulará para el conjunto de asalariados y asalariadas (Carrasco et al., 2000: 283).

Per tant, podem concloure que aquelles condicions que presenta Guy Standing generades a partir d'unes assegurances que estaven lligades a l'ocupació eren en molts casos unes condicions per als homes, ja que per contra a les dones se les relegava a la llar i, en el cas que entressin al mercat laboral, com hem vist ho feien en condicions precàries.

En una altra direcció, el propi Guy Standing (1989, 1999) ha explicat que els inicis de la globalització van suposar una tendència global cap a la feminització de la mà d'obra en un doble sentit: més dones van entrar al mercat laboral i es van crear feines de caire flexible que van ocupar majoritàriament dones.

Aquesta incursió de les dones al mercat laboral va ser un dels motius que va desembocar cap a un fenomen entès sovint com a *crisi de cures* (Ezquerria, 2012: 177). Entenem com a crisi de cures la posada en evidència de la incapacitat social i política de garantir el benestar d'amplis sectors de la població (Ezquerria, 2010 i la generalització de la dificultat d'aquests per a poder cuidar-se, cuidar o ésser cuidats (Del Río, 2004).

Segons Ezquerria, aquesta crisi de cures originada als anys 80 respon a tres factors: en primer lloc, el sociodemogràfic, consistent en un procés d'envelliment de la població i l'augment de l'esperança de vida que va desembocar en major demanda de cures; en segon lloc, un factor sociolaboral, relatiu al fet que hi hagués més dones al mercat laboral les va fer menys disponibles per a cuidar de la llar; per últim, un factor politicoeconòmic, expressat en la implementació de polítiques neoliberals de retallades socials, que van limitar els recursos públics per a cobrir el buit generat per l'augment de la necessitat de cures i el descens de persones (bàsicament dones) disponibles per a dur-lo a terme.

La noció de crisi de cures complementa el procés de precarització explicat per Standing. Les vides van esdevenir precàries ja que van deixar de tenir assegurat el benestar existent abans del període de globalització. Aquest benestar, segons Standing, era generalment compartit per la classe proletària, però com hem vist la figura de la dona assumia un rol de cuidadora que feia expandir aquest benestar en el si de la llar.

En aquest sentit, quan Standing identifica la falta de seguretats que abans si que en gaudien les classes obreres, hi reconeix la manca de seguretat d'ingressos, i concretament

els conceptualitza com *ingressos socials* o *renda social*, ja que entén que el fet de generar vida és un procés social que engloba més que el que aporta el salari monetari. Segons Standing, els ingressos socials estan formats per sis elements (Standing, 2011: 36): el primer és l'autoproducció de béns o serveis; el segon és el salari monetari, diner rebut treball realitzat per a algú altre; el tercer és el valor de suport per la família o comunitat local; el quart són aquells beneficis empresarials que poden ser repartits entre unes quantes treballadores; el cinquè, els complements o subsidis de l'Estat, i per últim parla dels beneficis privats derivats d'estalvis i inversions.

Hem cregut oportú detallar els sis elements ja que aquí l'autor està identificant els components de què disposava la ciutadania industrial de després de la Segona Guerra Mundial per sostenir les seves vides. Ara bé, quan Standing parla d'aquells ingressos que són autoproducció de béns o serveis, i també quan parla també del valor de suport de la família, creiem adient preguntar-nos qui genera aquests béns i serveis, i qui fa i com la tasca de suport familiar. És a dir, aquests elements esmentats per l'autor semblen coincidir amb aquells mateixos que exposava Ezquerria (2012) quan identificava que la crisi de cures prenia forma als anys 70, i per tant això ens porta a pensar que quan Standing visualitza una ciutadania industrial amb drets, deures i, entre d'altres coses, uns ingressos socials, no està tenint prou en compte que eren les dones les proveïdores en gran d'aquesta sèrie d'ingressos; i que per tant no podríem estar parlant de una ciutadania o classe amb els mateixos drets i deures, sinó desigual per raó de gènere.

En aquest sentit, a mode de conclusió, creiem interessant l'aportació que fa Federici de transcendir la dicotomia entre gènere i classe:

Si es cierto que en la Sociedad capitalista la identidad sexual se convirtió en el soporte específico de las funciones del Trabajo, el género no debería ser considerado una realidad puramente cultural sino que debería ser tratado como una especificación de las relaciones de clase (Federici, 2004: 27).

3. PERQUÈ CREIX EL PRECARIAT? UNA ANÀLISI DE POLÍTIQUES PRECÀRIES

En el capítol anterior hem començat abordant la forma en què Guy Standing (2011, 2014) s'apropa la qüestió del precariat, entenent aquest últim com una classe en formació. Hem identificat aquells trets que segons l'autor britànic caracteritzen a aquesta emergent classe social i la fan diferent d'aquella que ell considera que la precedeix: el proletariat. Alhora, hem discutit el relat històric en el que Standing es fonamenta per explicar el naixement del precariat des de la perspectiva de gènere i feminista que estem prenent aquí.

En aquest capítol posarem el focus en una anàlisi més concreta sobre aquelles polítiques que generen vides precàries. En concret: perquè es generen, com, qui les genera i quines conseqüències té sobre el treball i la vida de les persones precaritzades. Mitjançant aquest exercici, volem aprofundir i treballar en l'objectiu específic 2, dedicat a comprendre com l'estructura contemporània del capitalisme ha provocat noves desigualtats en l'estructura de gènere a nivell global.

3.1 *El procés de precarització*

Standing (2011, 2014) entén el període on pren forma el precariat com aquell comprès entre 1975 i 2008, període que ell anomena de *transformació global*. Posteriorment al 2008, indica que comença l'era de l'austeritat, on s'agreuja la precarització a causa de l'esclat de la crisi financera i, per tant, encara pren més forma el precariat com a classe social.

Segons l'autor, la transformació global significa fonamentalment que l'economia mundial s'integra. Aquest procés suposa que a partir de la generació dels 70 els processos econòmics que passen en un lloc del món n'afecten a un altre, d'alguna manera es creen cadenes globals de muntatge (Federici, 1999). Això és possible degut a la creixent industrialització que es dona en molts països en aquest període.⁵ Aquesta última és viable ja que en aquests països produir suposa un cost menor que no pas en els ja industrialitzats, els quals estan afectats per conflictes en l'esfera laboral (Federici, 1999). Arrel de lluites sindicals i de partits d'esquerres, s'obtenen una sèrie de bones condicions laborals, "seguretats en el treball" en diu Standing, per les quals les empreses no es veuen obligades a donar en els països on s'està iniciant a industrialització. Aquestes regions doncs, s'incorporen a l'economia mundial amb poc capital i salaris baixos, cosa que altera la proporció mundial entre capital i treball, ja que de cop es triplica l'oferta de treball a escala global.

Aquest fenomen global que explica Standing té conseqüències tant en aquests nous països industrialitzats com en aquells països on ja abans hi havia una indústria consolidada. Com

⁵ Standing (2011) identifica sobretot l'auge de la Índia i la Xina, que ell l'entén com un bloc que anomena Indoxina. Les disposicions laborals d'aquests països (salaris baixos i treball intensiu) són clau en la contribució de la precarietat global. Més tard, també destaca la incorporació als anys 2000 de Vietnam, Indonèsia, Cambodja i Tailàndia.

veurem, en aquest nou escenari les condicions laborals empitjoren i s'erosionen totes aquelles formes de seguretat lligada a l'ocupació que identificava Standing.

Paral·lelament a aquest procés, Standing també identifica que es donen processos de mercantilització de les empreses, es converteixen en mercaderies ja que es compren i es venen mitjançant fusions i adquisicions. Aquest fet té implicacions directes en les condicions laborals ja que no hi ha una relació tan estreta treballador-propietari i el continu canvi de qui té la propietat de les empreses porta a un escenari on tot es torna contingent i obert a la renegociació. Per tant, diu ell, la mercantilització fa més fluida la divisió del treball dins l'empresa mitjançant, entre d'altres, creixents processos de deslocalitzacions i subcontractacions.

Tots aquests canvis a nivell global i en el sí de les empreses repercuteixen en les condicions de les classes treballadores mitjançant la flexibilització del treball. Aquest és, segons Standing, un procés que suposa la *remercantilització* del treball, convertir les relacions laborals en encara més sensibles a la oferta i la demanda.

Sosté Standing que aquesta flexibilitat és multidimensional, atès que és una flexibilització que comprèn moltes facetes de l'esfera laboral i també té conseqüències per aquelles persones que estan a l'atur. D'una banda, es flexibilitza el temps de treball, augmenten els treballs a temps parcial i de curta durada, i aquests últims en concret tenen condicions molt denigrants i fan de palanca per a què la resta de treballs també passin a fer-se en similars condicions. Sumada a aquest tipus de flexibilitat també identifica la flexibilitat funcional, entesa com que les empreses puguin canviar les tasques que realitzen les seves treballadores. Aquesta multifuncionalitat genera inseguretat ocupacional i, encara més, si tenim en compte que la pèrdua de força dels sindicats i de la negociació col·lectiva fa augmentar encara més els contractes individuals. D'altra banda, també identifica la flexibilitat del sistema salarial; aquesta es dona des d'una disminució del nivell d'ingressos fins a una creixent tendència de passar de pagues fixes a flexibles. Per últim, cal sumar-li a aquests processos de flexibilitat en el propi treball remunerat el fet que també les empreses compten amb nous mecanismes per a acomiadar les seves treballadores, un altre canvi que permet flexibilitat a les empreses i creixent inseguretat a aquelles persones que estan treballant de forma remunerada.

A aquests nous dispositius de flexibilitat empresarial s'hi suma que els governs van desmantellant els mecanismes de solidaritat social i econòmica i, a més, mercantilitzen l'educació de manera aquesta s'orienta a servir els interessos de les empreses privades (Standing 2011, 2014).

Ara bé, diu Standing que aquests canvis que en el període de la transformació global van suposar una pèrdua de drets al principi no es van notar degut a una espècie de pacte fàustic:

Al principio no se notó la pérdida de derechos porque una suerte de <<pacto fáustico>> creó la falsa sensación de auge y prosperidad. Los gobiernos disfrazaron la caída de los salarios reales - necesaria per competir con la fuerza de Trabajo de las economías emergentes y producida mediante políticas de flexibilización laboral- con una mezcla de dinero fácil y subsidios laborales (Standing, 2014: 43).

Segons ell, és a partir del 2008 amb l'esclat del *crash* financer, quan tots els processos de flexibilitat laboral esdevenen reals precaritzadors ja que els governs no n'aturen l'impacte, sinó que l'agreugen mitjançant polítiques d'austeritat justificades per a pagar el deute que havien generat molts estats.

3.2 La feminització de la precarització: una revisió crítica

Aquesta síntesi sobre els canvis a l'àmbit laboral que han generat precarització en un context de globalització de l'economia té un important caràcter femení, tal com ha reconegut sovint Standing (1988, 1999, 2011, 2014). Com hem vist abans, ell entén que la incorporació massiva de les dones al mercat laboral coincideix amb el procés de flexibilització laboral. De forma paral·lela, persisteix avui la idea que les dones són responsables de les tasques de reproducció social que es donen a la llar. Reconeix també Standing que la globalització ha implicat moviments migratoris que han protagonitzat molt sovint les dones.

Pel que fa a l'anomenada "reproducció social" que realitzen les dones, creiem oportú aportar aquí la visió de Picchio (2011), la qual remarca que la reproducció social comprèn tot un seguit d'activitats que són claus en l'estructura del mercat laboral. Coincidint amb el que explica Standing, sosté que l'economia neoclàssica i l'economia política clàssica (a excepció de Marx) han tendit a naturalitzar el treball reproductiu que històricament han realitzat les dones considerant-lo com a no-treball. En contraposició Picchio, crítica els enfocaments esmentats però, a més, explica que la reproducció social ha d'ocupar un espai central en l'anàlisi del mercat laboral. Segons Picchio, aquesta posició és central i fonamental ja que determina la posició dels individus dins el mercat, constitueix el fonament dels nivells de vida (i per tant, el punt de referència per a la negociació salarial) i estructura la relació entre classes i intraclases i la distribució dels productes generats. De fet, l'autora articula un enfocament molt ampli del que seria el que anomena *sistema de reproducció social*, en el que inclou l'estructura familiar, l'estructura de treball assalariat i no assalariat, el paper de l'estat en la reproducció de la força de treball i les organitzacions socials i polítiques dels treballadors i treballadores, assalariats i no assalariats.

El marc analític que presenta Picchio no és incompatible amb la forma en què Standing analitza el precariat i el seu context laboral flexibilitzat. Ara bé, sí que posa de manifest l'existència d'altres estructures socials que a l'hora de reproduir vides poden ser tan importants com les condicions laborals. Aquesta aportació ens pot ser útil per a més

endavant avaluar les propostes polítiques que fa Standing per a superar el caràcter precari que tenen avui moltes vides.⁶

Pel que fa al caràcter global i també feminitzat, Silvia Federici (1999), en la línia de les observacions que fa Standing, observa que s'ha donat una Nova Divisió Internacional del Treball (NDIT). Aquesta l'entén de forma similar a Standing,⁷ però apunta que no només ha suposat una feminització de la pobresa, sinó que també ha donat pas al sorgiment d'un nou ordre colonial i ha provocat noves divisions socials entre les dones. Federici posa especial atenció en la crisi de reproducció social que estan patint les poblacions d'Àfrica, Àsia i Llatinoamèrica. Segons ella, la NDIT s'aprofita del treball de les dones en aquestes regions en benefici de la reproducció de la mà d'obra <<metropolitana>>. Federici entén que les dones estan sent integrades en l'economia mundial com a productores de mà d'obra a nivell local i a nivell global.

Federici de fet compara els processos de la NDIT als dels *enclosures* anglesos ocorreguts en l'etapa de l'acumulació originària:

Se puede ver que la expansión de las relaciones capitalistas está firmemente sujeta (como ya lo estaba en tiempos de cercamientos ingleses y de la conquista de América) a la premisa de la separación de los productores de los medios de (re)producción y la destrucción de cualquier actividad económica que no esté orientada al mercado, comenzando por la agricultura de subsistencia.(Federici, 1999: 114)

Standing, a diferència de Federici, no parla concretament de crisi de reproducció social; ara bé, si que considera que el *crash* financer de 2008 va generar més d'una crisi les quals també observa que tenen la seva base en l'estructura de mercat global i la gestió política de caire neoliberal.

En primer lloc, identifica una crisi fiscal, que amb la posterior gestió realitzada pels governs fonamentada en rescatar els bancs, va suposar el <<mayor regalo a los ricos que el mundo nunca ha conocido >>(Standing, 2014: 49); en segon lloc, parla d'una crisi distributiva, ja que es va arribar a uns nivells de desigualtats que no havien estat tant alts des de 1920; en tercer lloc, d'una crisi existencial, que segons ell respon a un estat d'estrès, por i inseguretat del precariat; en quart lloc, una crisi ecològica que té el seu origen en l'inici de la era de la globalització. Per últim, concep una crisi de drets protagonitzada per un dèficit democràtic ocasionat per la mercantilització de la classe política i que desemboca perillosament en un augment del control social en detriment de drets, llibertat i privacitat.

Des la perspectiva de l'economia feminista, Amaia Pérez Orozco (2014) creu que la crisi financera que va esclatar el 2008 va suposar l'agreujament d'una crisi que ja existia prèviament i que és de caràcter multidimensional i acumulada. Segons Pérez Orozco,

⁶ Veure capítol 6 d'aquest treball.

⁷ Concretament, entén la NDIT com la reestructuració internacional de la producció de béns de consum a partir dels anys 70; aquesta ha suposat la reubicació de les plantes industrials multinacionals als països en vies de desenvolupament.

aquesta és estructural i posa de manifest que els processos d'acumulació capitalista no són compatibles amb els processos de sostenir vides. Així doncs creu que ja abans de 2008 podem parlar d'una crisi que té tres cares: la primera és una crisi de reproducció social del sud global, coincidint aquí amb Standing i Federici en el diagnòstic que aquesta respon a les polítiques neoliberals que es van imposar en aquelles regions. En segon lloc, identifica que el nord global pateix una crisi d'un element concret de la reproducció social: les cures. Aquesta crisi que ella esmenta posa de manifest el mal encaix entre la preeminència de la lògica capitalista i la vida quotidiana. Per últim, coincidint de nou amb Standing, reconeix una crisi ecològica global en la que conflueixen com a mínim tres processos: el canvi climàtic, la pèrdua de biodiversitat i l'esgotament dels recursos naturals.

3.3 Les dimensions de l'anàlisi de la precarització feminitzada: conclusions parcials

Vistos i avaluats els canvis polítics i institucionals que presenta Standing com a generadors del precariat, a mode de conclusió podem apuntar algunes transformacions que ha anat patint allò que al principi anomenàvem estructura global de gènere, d'acord amb el segon objectiu específic d'aquest treball.

D'acord amb les tesis de Standing, la globalització i la flexibilitat tenen conseqüències sobre les vides de les dones que resulten més agreujants que sobre homes en tant que es donen en una estructura patriarcal que implica per a les dones la realització de tot un seguit de treballs invisibilitzats i no remunerats. Constitueix una conseqüència molt cara d'una determinada construcció social hegemònica de la feminitat. A més, en la seva entrada al mercat laboral als anys 70, les dones realitzaran majoritàriament feines precàries i de naturalesa flexibles, una realitat que –ens recorda el propi Standing– segueix reproduint-se avui a molts llocs del món.

En aquest sentit, l'aportació de Picchio resulta pertinent, atès que posa èmfasi en la importància del treball reproductiu en l'estructura del mercat laboral i, per tant, en la necessitat de posar-ho com a element central quan estudiem la flexibilització del mercat laboral. D'altra banda, com a complement de la perspectiva de gènere que ja té Standing quan visualitza el precariat global, també hem vist que la globalització de l'economia ha generat feminització de la pobresa, i perilloses diferències, diu Federici, entre dones del sud i del nord. En una lectura similar, Pérez Orozco apunta a l'importància analítica que té considerar la forma en què la lògica capitalista ataca les vides i la reproducció social que en gran part protagonitzen dones.

4. ELS SUBJECTES PRECARIS

En la seva conceptualització del precariat com a classe social en formació Standing considera que, si bé tothom està en perill de caure en aquestes vides precàries, alguns grups socials en tenen una probabilitat és més alta. Segons ell, si a l'hora d'estudiar el precariat ens fixem en variables sociodemogràfiques com el sexe i l'edat veurem, per exemple, que les dones o el jovent és més probable que entrin a formar-ne part. D'altra banda, també entén que les persones migrades són un gran grup que en moltes parts del món, i de diferents formes, han esdevingut molt precàries; més endavant veurem com.

En aquest capítol procurarem entendre i avaluar els grups socials esmentats comparant-ne els resultats amb altres estudis i anàlisis que els examinen posant èmfasi en les desigualtats de gènere i ho fan des de perspectives feministes. En el cas de les dones, compararem aquells trets que Standing creu que les fa més proclius a esdevenir precàries amb les aportacions d'altres anàlisis que s'han fet sobre la precarietat femenina i la feminització de la pobresa. D'altra banda, per comprendre millor les múltiples cares del precariat, estudiarem si aquells grups més vulnerables per raó d'edat o pel fet d'haver emigrat del seu país mereixen una anàlisi en perspectiva de gènere i feminista més precisa de la que realitza Standing.

4.1 Dones i homes: posicions i reaccions en el sí del precariat

En primer lloc, com ja hem vist prèviament, Standing exposa la importància que té que les dones als anys 70 entressin a treballar al mercat laboral de forma massiva en els països industrialitzats i en els països que començaven processos d'industrialització. Ara bé, detalla que aquestes van entrar a treballar en feines de caràcter precari i flexible. Aquesta ocupació en el cas de països desenvolupats es va donar principalment en el sector dels serveis, on no es requeria tanta força física i no era habitual un aprenentatge de llarga durada. En el cas de països neoindustrialitzats, moltes dones van entrar a treballar a moltes fàbriques i amb unes condicions laborals molt precàries. A parer de Standing, aquest fet no és anecdòtic, atès que els processos d'industrialització es van poder dur a terme gràcies al treball de moltes dones joves com a força de treball principal.

Pel que fa al procés ocorregut des de l'entrada de les dones al mercat laboral fins a l'actualitat, Standing reconeix que l'accés a l'educació i altres reformes polítiques han permès que cada cop més dones vagin tenint feines menys precàries o en condicions similars a de les realitzades per homes.

Ara bé, quan estudiem l'espectre femení del precariat, si bé cal analitzar tot allò que passa a l'esfera del mercat laboral, també és necessari tenir en compte el que ell anomenat un *handicap* que persisteix a l'actualitat. Aquest últim fa referència a un imaginari col·lectiu hegemònic segons el qual entén que les dones són les que han de cuidar de familiars, de la llar, i responsabilitzar-se'n del bon funcionament. A més, tot aquest treball fet a les llars, que anomena treball reproductiu, ha estat invisibilitzat i desvaloritzat.

Standing remarca l'evidència que aquest treball de mantenir la llar i la família no ha estat històricament comptabilitzat a les estadístiques que mesuraven el treball d'una societat, només comptabilitzava el treball remunerat. També assenyala que quan les dones es van incorporar al mercat de treball, es va considerar, tant des dels governs com de l'opinió pública, que les dones automàticament havien guanyat poder a l'esfera pública i que aquesta circumstància havia estat alliberadora per a elles. De fet, la taxa de participació femenina a la força de treball ha esdevingut sovint com un indicador del nivell d'apoderament femení (Sen, 1999); en canvi, l'autor considera que aquesta concepció basada en equiparar l'entrada al mercat laboral i l'apoderament femení en una societat resulta per sí sola falsa i enganyosa.

Per sintetitzar la imatge de les dones en el precariat, l'autor britànic diu que les dones avui assumeixen una *càrrega triple*, ja que s'espera d'elles que << se encarguen de la mayor parte de las tareas del hogar incluso la cura de los niños, que trabajen a cambio de un salario con el que atender las necesidades del hogar, y que cuiden del creciente numero de parientes envejecidos>> (Standing, 2011: 108).

Segons Pérez Orozco (2014), podem fins i tot fer un símil entre l'ètica que incorporen homes i dones i les esferes econòmiques de la producció i la reproducció. Segons l'economista basca, els homes construeixen una identitat autocentrada mitjançant la inserció en l'esfera de la producció a partir de la qual podran mirar pels seus dependents, això seria l'*ètica productivista* (Pérez Orozco, 2014: 168). En canvi, segons ella, la feminitat passa per una construcció de si per als demés; això significa que una de les claus que doten de sentit a la pròpia identitat i al reconeixement social és la realització de les tasques que possibiliten la vida aliena, supeditant així la vida pròpia. A aquesta forma de fer, l'anomena Pérez Orozco *ètica reaccionaria de les cures* (Pérez Orozco, 2014: 168).

Posant el focus en la vivència dels homes en contextos de creixent precarietat, diu Standing que en el context actual de recessió econòmica, podem identificar una *androcèssió* (Standing, 2011: 111); això significa que alhora que els homes han perdut les seves feines en molts països, les dones han començat a esdevenir les noves caps de família ja que aquestes últimes no han perdut les feines o fins i tot ha augmentat la seva ocupació en diversos sectors. Per tant, sosté que la incorporació dels homes al precariat els implica un desafiament a la construcció de la seva masculinitat tradicional. Això és degut a què en el nou context socioeconòmic no poden construir la clàssica imatge patriarcal d'home cap de família amb una feina estable i una carrera professional amb llarga trajectòria.

Per a comprendre millor aquesta aproximació de Standing, nombrosos estudis sobre masculinitats comprenen que la massiva entrada als anys 70 de les dones al mercat laboral, el guany de drets cívics com el sufragi universal o l'articulació de moviments feministes en aquest mateix període va suposar resistències per part dels homes cap a aquest apoderament femení. D'aquesta manera es van començar a articular reaccions masculines en molts àmbits les quals recentment han estat definides com a post-masclisme (Lorente,

2009). Concretament, s'entén el post-masclisme com aquell seguit d'estratègies o actituds d'alguns homes que adopten una imatge de suposada sintonia amb la igualtat, marcant inclús distàncies respecte el model de convivència patriarcal, però denuncien fets puntuals que els permeten una crítica que assegura la seva posició social de dominància (Bosch-Fiol et Ferrer-Perez, 2012). És en aquest context que també estarien sorgint nous models de masclisme, els quals desenvoluparien un discurs sovint paternalista, o inclús victimista, enfront a les dones i posarien en pràctica microviolències o micromasclismes (Bonino, 2005); això és, tot un seguit de violències que aparentment són invisibles.

Per tant, quan Standing parla d'homes que ja no poden construir la seva identitat masculina tal com es feia abans o esmenta fenòmens d'androcessió, creiem que potser caldria analitzar de forma més complerta el rol de homes i dones per aclarir si parlem d'androcessió o més aviat darrere d'aquestes masculinitats en crisi hi trobem el que a vegades s'ha anomenat una *rearticulació patriarcal* (Cobo, 2011). En definitiva, apuntem que una major aproximació a les relacions de poder entre homes i dones ens permetria una major comprensió de les formes que afecta al precariat a ambdós gèneres i com hi responen.

Creiem també aquí que a l'hora de pensar com les dones poden experimentar existències precàries compartides cal tenir en compte la violència de gènere com a forma de violència que vulnera els drets humans de moltes dones. Si entenem el precariat com una classe en formació que entre d'altres característiques evidencia una manca de drets, també hem de tenir en compte el fenomen de la violència de gènere com un altre element estructurador del precariat.

D'altra banda, aquestes noves formes de violència de gènere que s'han identificat també responen a aquella perillositat de classe que representa el precariat, segons Standing. D'acord amb l'autor britànic, el precariat tendeix a veure algunes persones també precàries com els seus enemics i en part això explica l'auge dels partits d'extrema dreta a Europa. El cas de noves formes de violència de gènere també pot ser entès en aquests termes: els homes veuen minvat el seu estatus socioeconòmic i alguns d'ells responen amb violència contra les dones en comptes d'aliar-se amb elles com a grup social o agent polític que també està compartint moltes de les facetes del precariat. A més a més, aquestes reaccions encara no tenen cap mena de sentit ja que, com hem vist en les pàgines precedents d'aquest treball, les dones no són responsables de la pèrdua de les condicions de vida dels homes, ni molt menys de les condicions laborals, element central en l'obra de Standing.

Com anem veient, la lectura feta per Guy Standing sobre les implicacions de la precarietat global en les vides de dones i homes coincideixen en part amb la forma en què ho han interpretat altres autores que hem vist fins ara (Pérez Orozco, 2014; Federici, 1999; Carrasco et. al, 1998). Ara bé, creiem també important especificar i prendre en consideració la importància que té l'esmentat treball reproductiu o de cures en l'anàlisi del capitalisme global i contemporani, així com la precarització que genera al conjunt de la societat.

No pretenem avaluar només si les dones, en fer-se tradicionalment responsables d'aquests treballs, poden experimentar unes vides més precàries, sinó explorar com tot aquest treball pot ser tan generador de vida social significativa⁸ com ho és la producció de béns i serveis; però per a poder entendre-ho així és necessari donar valor a aspectes de la vida social tradicionalment menystinguts. Per tant, si posem al mateix nivell i entenem que els treballs reproductiu i productiu com a necessàriament interconnectats, aleshores caldrà analitzar les dues esferes i comprendre la forma en què es poden estar precaritzant, així com l'impacte social que això té.

En aquest sentit, pot ser interessant comprendre què és el treball reproductiu i quina importància té per a sostenir vides. Torns (1998) ha comprès que el treball reproductiu engloba una gran quantitat de tasques:

Su alcance abarca las actividades relacionadas con la gestión y el mantenimiento de la infraestructura del hogar y las derivadas de la atención y cuidado (en su más amplia acepción) de los miembros de la familia, en la convicción de que todas esas actividades toman únicamente ese significado y esa concreción en las sociedades urbanas e industriales del mundo occidental.
(Torns, 1998: 96)

Torns també indica que quan avui pensem el treball reproductiu hem de ser conscients de tres característiques bàsiques: (1) no està remunerat mitjançant un salari, (2) és un treball eminentment femení i (3) esdevé invisible fins i tot per a les persones que el duen a terme. Pérez Orozco (2014) complementa aquestes característiques recordant la relació que té aquest treball amb el mercat, considerant que els treballs no remunerats impliquen també l'ampliació del benestar que no és assolible i adquirible en els mercats.

Prèviament hem vist que el desplegament del capitalisme industrial va esdevenir possible també gràcies al desenvolupament d'una nova força de treball que va sotmetre el treball femení i la funció reproductiva de les dones a la reproducció de la força de treball (Federici, 2014). Fins i tot, Cristina Carrasco (2000) diu que més enllà de quin sigui el mode productiu d'una societat, el treball familiar domèstic destinat a cuidar, organitzar, gestionar i produir des de la llar ha estat sempre la part central de la supervivència humana, independentment de quin hagi estat el mode dominant.

Les aportacions fetes, com hem vist, no contradiuen les explicacions de Standing. Ara bé, si que posen de manifest –i tal vegada obren el debat sobre– l'especial paper que hauria de tenir l'anàlisi del treball reproductiu per a fer sobreviure una societat. En aquest sentit, són aportacions que fan adonar-nos del gran impacte que va tenir l'entrada de les dones al mercat laboral de forma precària per a elles, així com també per als homes i per a aquell espai on s'havia acostumat a generar moltes formes de treball reproductiu: les llars.

⁸ Prenem aquí el concepte de vida social pensant en tots aquells processos que fan que les persones es mantinguin en vida les persones en una societat. Per tant, podem pensar des d'aquelles activitats relacionades amb cobrir les necessitats bàsiques com menjar o dormir fins al manteniment de vincles socials i familiars

4.2 Sociodemografia de la precarització vital

Si reprenem l'anàlisi sociodemogràfica de Standing, observarem que l'autor detecta algunes característiques en joves i gent gran que, per causes diferents, els veu amb altes possibilitats d'esdevenir precariat. D'una banda, visualitza un joventut que està creixent exponencialment als països en vies de desenvolupament; d'altra banda observa que el joventut pot conformar un bloc molt decisiu a Europa i als Estats Units. Aquestes observacions el fan pensar que el joventut és el nucli del precariat i per això hauria d'encapçalar un canvi cap a un futur millor. Identifica en concret tres desafiaments que ha d'encarar:

Su postración plantea tres desafíos a la juventud actual. Han visto a sus padres perder estatus, ingresos, orgullo y estabilidad; no tienen modelos que emular; y se ven arrastrados a las trampas de la precariedad, con empleos mal pagados intercalados entre períodos de desempleo y paro forzoso (Standing, 2011: 117).

Un element molt important que identifica al voltant de la precarietat de la joventut és l'establiment cada cop més normalitzat de relacions laborals mitjançant contractes de becaris. Aquests s'allarguen en el temps i perpetuen la precarietat vital. A més, en un escenari de pèrdua d'acció col·lectiva i lluita sindical, els contractes a becaris es precaritzen i augmenten sense cap mena d'oposició.

Al voltant de la joventut i la infància, Standing també reflexiona sobre el paper de l'educació. Sosté que aquesta ha estat mercantilitzada i ha fet un gir cap a generar capital humà per a empreses, però que malgrat tot això no ha generat millors perspectives d'ocupació. Concretament identifica la privatització comercialitzada de l'educació en detriment de l'educació pública, cosa que segons l'autor britànic porta a una segmentació classista de l'alumnat generant la perpetuació de desigualtats i el fre a tota mobilitat social.

Pel que fa a l'educació no explicita quin paper pot haver tingut o té a l'hora de generar igualtat cap a les persones de la societats del futur en clau de gènere. Creiem adient qüestionar-nos aquí si aquest seguit de canvis referents a l'educació poden portar també a un augment de les desigualtat de gènere.

Som conscients de la dificultat d'avaluar totes les formes d'educació d'aquells països del món on s'està duent a terme precarització social, malgrat tot hi ha estudis que han mostra que les institucions escolar d'occident les són espais on es socialitza de forma diferent a nens i nenes (Subirats, 1998). S'ha apuntat que a les escoles els nens tendeixen a jugar a jocs més competitiu i les nenes a jocs orientats a les cures.

Des de la perspectiva del professorat hem vist que les pròpies estructures dels centres educatius reproduïxen la discriminació de les dones en espais de responsabilitat (Escapa et Martínez, 2008), aquest no és un fet anecdòtic, també es dona en espais de responsabilitat política degut a la forma diferent en que homes i dones afronten la seva relació amb el poder (Begoña, 2003)

Les aportacions que hem aportat aquí sobre com són educats de forma diferents nens i nenes i també l'organització patriarcal que es dona entre professorat en els centres educatius, ens porten a reflexionar sobre la importància que pot suposar que els centres eduquin infants que perpetuïn rols diferenciats i jerarquizats d'home i de dona per al futur.

Per tant, creiem que pot ser interessant preguntar-se quin impacte tenen els processos de mercantilització de l'educació a l'hora de d'educar infants i joves en clau de gènere. Creiem aquí adient plantejar una hipòtesi que seria interessant contrastar en futures investigacions: Standing planteja que avui dia l'educació i l'ensenyament estan enfocats a crear capital humà per a les empreses capitalistes. Però hem vist també la importància del treball reproductiu per a sostenir vides en el marc de l'economia capitalista i com aquest ha estat històricament assumit per dones. Si donem per certes aquestes dues interpretacions, podríem apuntar que el concepte de generar capital humà en els sistemes educatius actuals prenguéss una dimensió de gènere important, reforça l'activitat dels homes en l'esfera productiva i l'activitat de les dones en l'esfera reproductiva.

Pel que fa les persones grans, aquell sector de població envellida que ja no està en condicions de treballar, en primer lloc sosté Standing que al món cada cop n'hi ha més. El conjunt de persones de més edat es troba en un doble context vital: les pensions de jubilació estan sent cada cop menors -sobretot després de la recessió del 2008- i, d'altra banda, de forma consegüent continuen treballant de forma precària. Standing fins i tot arriba a afirmar que a les persones grans els agrada agafar aquestes feines precàries ja que així se senten útils a la societat.

Aquest anàlisi de l'envelliment descrit per Standing comporta una *tensió intergeneracional* (Standing, 2011: 131) en tant que, a falta de pensions de jubilació i ajudes estatals dignes, són els fills qui han de cuidar els pares que han envellit. Aquesta tasca es torna enormement difícil ja que aquests fills ara ja adults tenen feines precàries que els aporten ingressos inestables i insegurs i, a més, potser també carreguen amb la tasca de cuidar els propis fills.

Davant d'aquesta tensió, Standing explica que molts estats posen l'esperança en què aquelles persones grans però encara amb capacitat de treballar cuidin als més dèbils i en què les dones acceptin la triple càrrega de cuidar d'infants i avis de la família i el treball remunerat.

Sobre les consideracions que fa Standing al voltant de la gent gran i la tensió generacional que es deriva de la seva ocupació laboral, creiem interessant incorporar aquí altres anàlisis que posen de manifest un caràcter femení de les persones grans precàries. Creiem oportú fer aquest exercici ja que en les recents obres de Standing (2011, 2014), l'autor efectivament posa de manifest trets de la creixent precarietat que afecten sobretot a les dones, però a l'hora de caracteritzar la gent envellida precària no especifica si les dones grans són especialment afectades pels canvis institucionals i polítics en el marc de l'auge del neoliberalisme als anys 70 o en l'era de l'austeritat posterior al 2008.

Cal tenir present, en primer lloc, que si bé la població mundial està envellint, aquest envelliment té com a protagonistes les dones. Diversos estudis demostren que, de mitjana, les dones viuen més anys que els homes, i això s'accentua sobretot dels 80 anys en endavant (Barrantes, 2006); ara bé, això no implica una major qualitat de vida en la vellesa:

Si bien es cierto la mujer vive más, esto no indica que viva mejor, sino todo lo contrario. Los problemas surgidos a lo largo de la historia personal[...]cobran un alto precio durante esta etapa de la vida. Esa cantidad de años se acompaña de más morbilidades y, sin embargo, tienen menos acceso a atención en salud. Esto se debe a los ingresos precarios de las ancianas, porque no cuentan con previsión social o porque, en muchas ocasiones, sus trabajos no han sido remunerados (Barrantes, 2006: 194).

L'aportació de Barrantes posa de manifest que, entre les persones envellides, en molts països hi podem trobar un percentatge elevat de dones que ja d'entrada, si han estat mestresses de casa en gran part de la seva vida o bé han combinat el treball a la llar, tindran una pensió menor que la d'homes de la mateixa edat o similar. Molts homes, per haver treballat a jornada completa gran part de la seva vida laboral, podran gaudir de majors ingressos. Per tant, si en períodes de recessió econòmica les pensions van decreixent, una part significativa de dones pot patir major precarització que els homes en termes de menors ingressos.

També, posant el focus en la forma en què han de ser cuidades les persones grans, Silvia Federici (2009) apunta a què en les societats capitalistes les persones grans són vistes com a éssers no productius en comptes de ser valorats com a dipositaris de la memòria col·lectiva i de l'experiència. Alhora sosté que les cures a la gent gran estan més estigmatitzades que altres formes de treball reproductiu en general, aquest últim tot i no estar remunerat genera valor i en canvi la cura de la gent gran no en genera. Les seves observacions al voltant de la concepció de les cures de la gent gran la porten a entendre que, entre d'altres causes, els projectes marxistes des dels seus orígens fins avui dia han oblidat o bé no han sabut abordar la forma de responsabilitzar-se socialment de la cura de les persones grans.

Un altre qüestió que remarca Federici, i que abordarem profundament més endavant, són les conseqüències que han tingut el moviments migratoris femenins globals en la cura de la gent gran dels països d'origen. Federici explica que milions de dones de Àfrica, Àsia, les illes del Carib i els antics països socialistes han emigrat cap a regions més riques d'Europa, Orient Mitjà i Estats Units. Sovint allà han assumit feiners de *cangurs*, treballadores domèstiques i cuidadores de la gent gran. Aquest fenomen ha tingut importants conseqüències en els països d'origen:

Para hacerlo, deben abandonar a sus propias familias, incluyendo niños y progenitores ancianos, y emplear a familiares o a otras mujeres con menos recursos y capacidad económica que ellas mismas para reemplazarlas en unas tareas que ya no se pueden hacer cargo. (Federici, 2010: 210)

Per tant, aquests moviments migratoris protagonitzats per dones impliquen una reestructuració de les cures globals, per això pensem que poden tenir un gran impacte en aquests les persones grans dels països d'origen, del sud global. En aquestes regions hem vist s'ajunten tres factors precaritzadors: l'emigració de les dones, com a principals proveïdores de cures de la societat; les ja esmentades múltiples formes de precarització laboral; i la poca predisposició dels estats a generar benestar social.

Observem, com deia Orozco, que en els països on hi ha migració femenina es generen crisis de reproducció social. Les persones grans i els infants deixen de rebre part de les cures, així que passen a tenir formes de vida més precàries i, tal com diu Federici, passen a assumir les cures tot un seguit de dones amb menys recursos i capacitat econòmica. En aquest sentit, podem imaginar uns països del sud global on la precarització de les dones és molt intensa.

4.3 Migracions i precariat

Guy Standing considera que les persones migrades constitueixen una gran proporció del precariat mundial. Aquestes van créixer molt durant el període de la transformació global on moltes persones van deixar els seus països cap a aquells on pensaven que podrien trobar feina i unes condicions de vida millors de les que tenien. Ara bé, quan l'autor es fixa en les migracions avui dia, remarca que no es donen només de països empobrits a països enriquits, això suposa un terç del total. Un altre terç suposa emigració d'un país enriquit a un altre país enriquit i un altre terç és de països empobrits a països empobrits.

Standing presenta set característiques que defineixen gran part de la població migrada, que són alhora conseqüència de l'esmentada transformació global. En primer lloc, esmenta la gran proporció d'immigrants indocumentats, cosa que en responsabilitza a bona part dels governs, els quals sota la proclama de limitar l'entrada d'immigrants faciliten alhora l'augment de mà d'obra immigrant mal pagada. En segon lloc, dibuixa una imatge de les emigrants com a itinerants, si és necessari canvien de país segons l'estabilitat de les seves ocupacions. En tercer lloc, parla d'una feminització de la migració on s'hi combinen dones que emigren per voluntat pròpia i d'altres que es veuen obligades a marxar i sovint exercir a l'estranger feines com la prostitució o la cura de llars o persones. En quart lloc, destaca el creixent moviment estudiantil, aquests es mouen d'un país a un altre per a millorar la seva carrera acadèmica i professional. En cinquè lloc, ubica els creixents desplaçaments que es donen en el sí de grans corporacions multinacionals, aquestes promouen els desplaçaments laborals sobretot a càrrecs directius. En sisè lloc, comenta el creixent nombre de persones refugiades i sol·licitants d'asil polític. Per últim, defineix d'un grup de refugiades concretes, les refugiades mediambientals, aquelles que degut a greus problemes de sostenibilitat ambiental que afecta a la seva salut, es veuen obligades a marxar d'allà on viuen.

En síntesi, aquestes formes canviant d'emigració el porten a afirmar que estem davant d'una situació en la que a les persones migrades se'ls intensifica la inseguretats vital i les

situa en circumstàncies precàries. Aquesta precarietat segons Standing pren forma tant en l'esfera laboral -quan estan ocupades- però també quan estan en situació d'atur. L'autor sosté que en situació d'atur reben molt poques ajudes per part dels estats que han acollit als immigrants. Una situació que s'accentua després del *crash* financer de 2008.

Com hem vist, Standing reconeix una faceta feminitzada a l'hora de caracteritzar la precarització a la que es veuen abocades les persones migrades. Ara bé, creiem oportú fer un aprofundiment més concret sobre quines causes i quines conseqüències socials tenen aquests moviments migratoris protagonitzats per dones.

Entre d'altres aproximacions a les migracions femenines, Juliano (2012) indica que parlar de dones que migren, introduir la perspectiva de gènere a l'estudi de les migracions no consisteix en aportar una dada més, sinó que obliga a repensar tot el model de migració. A continuació ens acostarem a la forma que té Juliano d'aproximar-se als fenòmens migratoris a partir d'aquelles investigacions que ha realitzant sobre les migracions de dones del sud global al nord global .

D'una banda, i aquest és un factor que no explicita Standing, Juliano opina que al parlar de migració femenina s'adopta un perspectiva victimista i es remarquen molt més les possibilitats en què les dones poden ser explotades en comptes de estudiar les múltiples estratègies que elles utilitzen en els països d'arribada per a sobreviure. D'altra banda, des de la seva anàlisi també identifica les complicacions que tenen les dones a l'hora d'emigrar degut a que el marc legal vigent està pensant per al migrant masculí:

La legislación que regula, obstaculiza y dificulta los procesos migratorios parte de una imagen masculina del inmigrante. Esto implica que los requisitos laborales exigidos (tipo de contratos de trabajo), los supuestos de reagrupación familiar (frecuentemente sin permiso de trabajo para el cónyuge) y la represión policial (centrada en las prostitutas) implican mayores dificultades para las mujeres inmigrantes (Juliano, 2012: 530)

Juliano comenta que més enllà de visions androcèntriques alhora de fer l'anàlisi de la migració femenina, si que podem trobar tipus de migracions que són específiques de les dones i no admeten lectures en termes de models de migració masculina. Aquests són, per una banda, els desplaçaments produïts estructuralment per la *patrilocalitat*, això obliga a les dones de la majoria de les cultures a fixar la seva residència de casa en un àmbit diferent al de la seva llar de residència; en segon lloc, reconeix la migració econòmica a partir de l'assignació de tasques específiques per gènere i diferent distribució d'herència; per últim, descriu un seguit de migracions específiques constituïdes per dones amb un estatus desvaloritzat en les societats d'origen o amb aspiracions incompatibles amb les normes tradicionals.

Pel que fa a la posició de les dones immigrants al mercat laboral, apunta que aquestes veuen condicionades les seves opcions laborals pels problemes no resolts de les societats d'acollida. Per tant, si el treball femení està menys pagat, té menys prestigi social i està

dotat de menor protecció legal. Les dones immigrants acabaran protagonitzant l'ocupació més desregularitzada concretament en àmbits com el servei domèstic, la cura de criatures, de persones grans, la neteja per hores o la prostitució (Juliano, 2004; Parella Rubio, 2002).

Malgrat tot, Juliano no identifica les dones com uns subjectes passius, sinó que descriu que són aquestes les que en situacions de precarietat en els països on han emigrat agafen la iniciativa de crear estratègies per a adaptar-se, poder sobreviure i alhora cuidar la seva família. Entre aquestes estratègies hi trobem una adaptació molt flexible al mercat laboral a través de la diversificació de l'oferta, la disminució de les exigències pel que fa a les condicions de treball i acceptant la mobilitat descendent (Juliano, 2012).

Veiem, doncs, que Juliano en la seva lectura de la migració femenina explica que aquelles feines que sovint agafen les dones migrades tenen a veure amb tasques de reproducció i de cura que han estat mercantilitzades en el nord global, unes condicions que tot sovint generen precarietat i malestar a les dones que la practiquen. Aquests moviments han estat definits com a *cadenes globals de cures*, això és, xarxes transnacionals que s'estableixen per a sostenir vides i, en el sí de les llars, les dones es transfereixen cures les unes a les altres amb base en eixos de jerarquització social (Hochschild, 2000).

El funcionament d'aquestes cadenes globals de cures mostren tres processos (Pérez Orozco, 2014): (1) la reprivatització de les cures, entesa que com el fet que aquestes es donin de nou en l'àmbit domèstic; (2) una actualització de l'ètica reaccionària de la cura, ja que reconstrueixen la naturalització del vincle de les dones amb les cures; i (3) per últim el nexa cures-desigualtat es rearticula de manera que la divisió sexual del treball s'internacionalitza. En aquesta línia, Federici (2000) apunta a que s'accentua també la diferència entre dones de classes socials diferents.

Un cop hem incorporat a perspectives que s'aproximen a la problemàtica de les migracions fixant-nos en les dones, podem reafirmar-nos en el caràcter femení que descriu Standing a l'hora d'analitzar aquella facció del precariat migrant. Creiem per això important remarcar el fet que siguin les dones les que emigren comporta que, més enllà de protagonitzar feines precàries a les societats d'acollida, també deixin un buit a les seves societats d'origen pel que fa als treballs de cures que abans hi realitzaven. Aquest és un factor a tenir en compte a l'hora d'estudiar el precariat d'aquells països on hi ha molta emigració femenina.

A mode de conclusió -ja pensant en aquelles sortides polítiques que pot tenir el precariat-, cal tenir present totes aquestes dones que des de les seves vides quotidianes, estan creant estratègies per a resistir a la precarietat. Aquestes formes de fer política en la vida quotidiana precària poden suposar una font d'inspiració per a fer polítiques públiques amb l'objectiu de superar la precarietat laboral; més endavant abordarem més a fons aquesta qüestió.

5. LA FALLIDA MORAL DEL NEOLIBERALISME

Standing ha apuntat sovint que l'existència avui dia del precariat respon entre d'altres a l'auge del neoliberalisme als anys 80, marc ideològic que avui encara perdura (Standing, 2011; 2014). L'autor britànic ha analitzat quins són els supòsits ètics i morals en que es basa el neoliberalisme, és a dir, quines són les concepcions de justícia que han tingut i tenen els governs que han impulsat polítiques que han generat vides precàries.

En el present capítol pretenem fer dues coses: en primer lloc, sintetitzar i entendre les anàlisis realitzades per Standing al voltant de les concepcions ètiques i morals pròpies del neoliberalisme; i, en segon lloc, volem introduir aportacions fetes des dels feminismes que complementin l'anàlisi crític que fa Standing als estats neoliberals.

5.1 Neoliberalisme estatal: entre l'utilitarisme i el paternalisme

Guy Standing apunta que l'estat neoliberal⁹ és de caràcter *neodarwinista* (Standing, 2014: 211); segons ell, aquests estats promouen la competitivitat entre les persones i la responsabilitat individual irrestricta. Aquestes característiques tenen serioses implicacions sobre el precariat. D'acord amb aquesta concepció, qui en la societat acaba en la pobresa o tenint una existència precària és la seva responsabilitat, és culpa seva haver acabat vivint en aquestes condicions.

Standing identifica que qui encarna millor aquesta idea de neodarwinisme són els mercats capitalistes. Aleshores, degut a què els estats afavoreixen aquestes lògiques mercantils, la conseqüència més directa és la mercantilització de la política i l'aprimament de la democràcia a escala global. En síntesi, ens trobem amb una lògica on aquells partits que governen responen als interessos de grans corporacions multinacionals en comptes dels interessos de les persones que les han votat i la societat civil. Segons el mateix autor, l'expressió *capitalisme d'amiguets* encunyada per Naomi Klein (2015) expressa molt bé l'estat actual de l'economia i política mundial.

Ara bé, segueix Standing, aquests estats neoliberals contemporanis tenen dues altres característiques també de caire ètic i moral que els marquen el camí a l'hora de dissenyar polítiques econòmiques i socials.

D'una banda, entén que els estats són utilitaristes, és a dir que realitzen polítiques per al benestar del conjunt de la població; concretament, entén que els estats practiquen aquelles formes d'utilitarisme clàssic formulat per Jeremy Bentham. Segons Bentham, els estats miren per la felicitat del conjunt de la societat encara que hi hagi una majoria molt descontenta. Posteriorment, Standing apunta que aquesta situació cada cop és més insostenible ja que el precariat està esdevenint una majoria global.

⁹ Aquí ens referirem a estats neoliberals, amb el benentès que Standing sosté repetidament que aquells estats originalment socialdemòcrates també han acabat aplicant polítiques pròpies del neoliberalisme.

En aquest sentit, Jeremy Bentham va pensar que els estats, per a promoure la felicitat de la majoria, havien de crear estructures institucionals panòptiques, consistents en poder veure als ciutadans sense que aquests puguin veure qui els observa. Aquest panòptic permetria generar el que va anomenar *arquitectura d'elecció*, una eina per a induir a la ciutadania aquelles accions que havien de fer. Segons Standing, aquesta arquitectura panòptica té una cara molt perversa, atès que vulnera la privacitat de les persones i, a més, modula els seus comportaments amb la finalitat d'acabar acceptant condicions precàries de vida. Al cap i a la fi reconeixem estats que desenvolupen un fort control social que cada cop esdevé més complex i eficient amb l'auge de nous dispositius electrònics i la creixent importància a la vida d'esferes virtuals. En síntesi, Standing reconeix que << el precariado sufre sobrecarga de información y su estilo de vida le es privado de control y capacidad para discernir lo útil de lo inútil >> (Standing, 2011: 44).

Aquesta idea de Bentham ha impregnat els estats de manera que han esdevingut el que Standing anomena uns *paternalistes llibertaris* (Standing, 2014: 102), aquests realitzen un seguit de polítiques socials que indueixen a la ciutadania a realitzar unes accions concretes d'acord amb els interessos dels agents econòmics dominants. A aquesta forma de fer política econòmica i social l'autor l'anomena *economia del comportament* (Standing, 2011: 221) acaba implicant una infantilització de la ciutadania i demonització del precariat.

D'altra banda, Standing identifica que les polítiques socials que s'han fet a nivell global estan prenent un tendència religiosa, concretament de caire catòlic. Aquest gir religiós implica la idea que per a tenir una bona vida s'ha de treballar siguin quines siguin les condicions. Aleshores, si una persona tot i treballar cau en la pobresa, l'estat l'ajudarà i li oferirà protecció social; però si no treballa no és mereix cap ajuda. Una concepció d'aquest tipus ha generat que els estats mesurin la pobresa, que diferenciïn qui és pobre de veritat o qui ho està fingint.

De fet, Standing identifica en els *trabonos* (Standing, 2011: 228) un element molt simptomàtic d'aquestes polítiques; aquests són una de les mesures polítiques més recurrents dels estats neoliberal i es tracta d'ajudes a la gent empobrida a canvi que facin treballs per a l'estat. Amb aquesta mesura es pretén que aquesta gent no visqui dels subsidis d'atur sense treballar, sinó que fins i tot per aconseguir el subsidi d'atur sigui necessari treballar. D'alguna es converteix l'atur en un acord contractual amb l'estat.

Per últim, l'autor anglès identifica una altra política que segueix la lògica d'aquesta voluntat moralitzadora dels estats neoliberals: fer polítiques terapèutiques i per a la felicitat. Quan els estats s'adonen que hi ha persones que degut a feines precàries viuen en condicions d'ansietat, aleshores els ofereixen la possibilitat de fer teràpia cognitiva per a tornar a ser felices. Aquestes mesures per tant no toquen les condicions de vida precàries sinó que volen canviar la forma que té el precariat d'interpretar les seves vides.

5.2 Una revisió feminista del neoliberalisme

Quan Guy Standing parla del precariat reconeix que aquest s'està formant en una estructura social que ja és de base sexista i patriarcal (Standing, 2011: 108; 2014: 27). Reconeix que en moltes societats encara es considera que la dona és qui s'ha de responsabilitzar primordialment de tot allò que passa a la llar, sobretot la cura de infants i persones grans. L'autor identifica que les dones assumeixen una *càrrega triple* (Standing, 2011: 108): cuiden dels infants i les persones grans, i treballen de forma remunerada.

Malgrat això, resulta significatiu observar que quan Standing identifica elements característics dels estats i mercats neoliberals no explica si les dones estan supeditades a algun tipus de control social especial per part dels estats o dels mercats per a que continuïn assumint l'esmentada càrrega triple.

Aquí explicarem algunes aportacions que s'han fet des d'estudis l'economia i la criminologia feminista que, per contra, si que interpreten que en l'agenda neoliberal hi ha la voluntat i els mecanismes per exercir control social cap a les dones per a que assumeixin primordialment rols maternals o de cuidadores.

En primer lloc, des de l'economia feminista s'ha revisat l'estructura dels mercats capitalistes, una estructura que a criteri de Standing encarna els valors neoliberals. L'anàlisi que en fa l'autor anglès destaca el fet que del mercat se'n deriven guanyadors i perdedors. En canvi, Amaia Pérez Orozco (2014) desenvolupa una perspectiva que la porta a interpretar que són unes estructures on més aviat s'acaba donant la prioritació d'unes vides sobre les altres:

Los mercados capitalistas no son deidades, son instituciones socioeconómicas en las que se articulan relaciones de poder que privilegian a sujetos concretos. [...] Son un conjunto de estructuras que permiten que unas pocas vidas se impongan como las dignas de ser sostenidas entre todxs, como las únicas dignas de ser rescatadas en tiempos de crisis. Son una serie de mecanismos que jerarquizan las vidas concretas y establecen como referente y máxima prioridad la vida del sujeto privilegiado de la modernidad. (Pérez Orozco, 2014: 26)

Segons Orozco, el subjecte privilegiat de la modernitat és un subjecte blanc, burgès, home, adult, amb una funcionalitat normativa i heterosexual.

Per tant, les tesis de Orozco creiem que reforcen la línia analítica de Standing però a més introdueixen una altra lectura: els valors del neoliberalisme encarnats en els mercats capitalistes estan estructurats pel gènere de manera que un dels gèneres, els homes, té prioritat vital sobre uns altres.

De l'aproximació de Standing als estats neoliberals hem apuntat dos aspectes: tenen estructures panòptiques, de control social a la ciutadania, i pretenen moralitzar a una ciutadania que infantilitzen i a un precariat que demonitzen perquè creuen que no vol treballar. Aquí creiem oportú preguntar-nos, com es dona el control social cap a les dones? Són aquestes especialment infantilitzades o demonitzades?

Des de la criminologia crítica (Almeda, 2002) o estudis antropològics (Juliano, 2009) s'ha apuntat que tot i que avui dia les lleis són iguals per a homes i dones, darrere d'aquest marc jurídic igualitari hi ha concepcions socials diferents. Amb això volem dir que d'acord amb el que s'espera del teu gènere, els delictes comesos tindran una sanció social diferenciada. Segons Juliano (2009), històricament quan una dona ha delinquit se l'ha castigat més que els homes, ja que ha transgredit el seu rol social de mare o cuidadora. L'antropòloga apunta de fet que la pròpia idea de delictes ha estat pensada per als homes:

La idea de delito ha estado pensada para aplicarla a los hombres, vistos como autónomos y por consiguiente responsables de sus actos, mientras que las faltas cometidas por las mujeres tienden a verse como inducidas por otros y testimonio de su debilidad. Esta debilidad ha sido, además, frecuentemente relacionada con las nociones religiosas-moralistas del pecado. (Juliano, 2009: 80)

Juliano sosté també que els estats occidentals sovint han seguit una estratègia per controlar les societats: han exercit control social sobre els homes i han promogut o esperat que els homes siguin els que exerceixin control social sobre les dones en l'àmbit privat, a la llar. Allí on homes no han aconseguit exercir aquest control, l'estat o l'església han passat a exercir-lo.

Les aportacions fetes per Juliano i Almeda ens permeten introduir doncs una hipòtesi que no contempla explícitament Standing. Plantegem aquí que aquest control social de l'estat, l'esmentada *economia del comportament*, també actua de manera fonamental en clau de gènere: si el precariat és modulats per a que accepti condicions laborals precàries, les dones també patiran aquests mecanismes de modulació concrets i d'aquesta manera assumeixen la triple càrrega que sovint descriu Standing.

Per últim, volem aprofundir en una altra característica que comenta Standing: la deriva religiosa que han pres les polítiques socials. Segons ell, es substitueix la solidaritat fraternal pròpia dels estats del benestar per polítiques de caritat. Es rescata la gent realment pobre, la resta han de poder-se garantir el benestar mitjançant qualsevol tipus de treball i el posterior consum al mercat. Aquest gir de la política social en formats religiosos pot tenir un important efecte també a l'esfera familiar, esfera que Standing no especifica. Un imaginari tradicional-catòlic també pot implicar el retorn a formes familiars tradicionals on la dona assumeixi el rol atàvic de cuidadora de la llar.

La hipòtesi que plantegem aquí es veu reforçada si afegim que als últims 20 anys han aparegut discursos naturalitzadors sobre la maternitat (Badinter, 2010; Salas, 2013). Discursos que advoquen per una maternitat natural i autèntica on la mare es torna a convertir en el pilar central de la cria i la cura dels fills.

De fet, segons Salas, podem afirmar que l'era del neoliberalisme ha suposat una *rearticulació patriarcal* (Salas, 2013: 74). Des de la seva perspectiva, les causes associades a aquesta rearticulació han estat la globalització neoliberal, l'augment del multiculturalisme, l'aparició de discursos naturalitzadors sobre la maternitat i la persistent i estructural violència contra les dones. Així, podem concloure que, a més de la fallida moral del neoliberalisme que tan bé explica Standing, políticament –però també moralment– convé fer

aflorar la persistència del patriarcalisme, que cristal·litza socialment de formes diverses en detriment de les dones.

6. POLÍTIQUES PER A LA SUPERACIÓ DEL PRECARIAT

Al llarg del present treball hem fet un doble exercici: d'una banda, hem sintetitzat les aportacions que ha fet fins al moment Standing per a comprendre què és el precariat; i d'una altra, hem intentat complementar l'anàlisi de l'autor britànic amb interpretacions que s'han fet des d'òptiques feministes que tracten de comprendre l'abast de l'impacte del capitalisme contemporani en la vida de les dones. Ens hem aproximat a un problemàtica social amb una perspectiva de gènere i feminista.

En el present capítol modificarem l'esquema expositiu que hem desenvolupat en els anteriors capítols a fi d'examinar les propostes que fa Standing per a superar el precariat, això és: per a vèncer les condicions de vida que provoquen a les persones aversió, anòmia, ansietat i alienació (Standing, 2011). En el procés de revisió de les seves propostes intentarem respondre les següents preguntes: Totes aquestes propostes polítiques promouen la superació de les existents desigualtats entre homes i dones? Plantegen un horitzó on es revaloritzi socialment allò femení? Per a respondre-ho, considerem pertinent recórrer a anàlisis i propostes que s'han realitzat des de la teoria feminista els últims anys.

6.1 Fonaments ideològics d'una societat post-precària

Standing considera que una societat on no hi hagi precariat serà aquella que recuperi com a pilars bàsics ètics i morals la *Gran Trinitat* (Standing, 2011: 245), és a dir la llibertat, la igualtat i la fraternitat. Específica a més, que cal apostar per a la idea de *llibertat republicana*, aquella que segons ell es revela en l'acció col·lectiva (Standing, 2011: 245).

Aquests pilars proposats per Standing coincideixen amb algunes característiques que planteja Amaia Pérez Orozco (2014) en la seva proposta política d'optar per un *decreixement ecofeminista* (Pérez Orozco, 2014: 223). D'una banda, l'economista basca planteja la necessitat de definir col·lectivament aquell lloc comú on volem anar com a societat, una idea que concorda amb un dels aspectes de l'esmentada llibertat republicana, la necessitat d'acció col·lectiva. D'altra banda, Orozco reconeix com a principis ètics irrenunciables la universalitat i, afegeix, la singularitat que han de poder gaudir tots els subjectes d'una societat. Segons Orozco, cal que en tota societat es doni marge per a l'experiència pròpia i per a la diversitat. Tot i així, remarca que convé constituir un marc jurídic on la diferència mai esdevingui desigualtat.

Pel que fa a allò que el precariat necessita per millorar les seves vides, Standing sosté que les persones que formen part d'aquesta classe en formació necessiten llibertat i seguretat bàsiques. Per arribar a satisfer aquestes necessitats, serà adient que el precariat ressusciti abans una ètica de solidaritat social i universalista.

En la reflexió sobre allò que pot necessitar el precariat per assolir una millor vida, creiem interessant incloure aquí una precondition fonamental: el reconeixement de la pròpia existència. La filòsofa Judith Butler (2009) defensa un principi essencial que per a pensar

aquelles vides en una societat post-precària: una vida no pot ser plorada si abans no és reconeguda com a vida. En concret, sosté que << una vida debe ser reconocida como vida, debe conformarse a ciertas concepciones de lo que es vida para poder ser reconocida >> (Butler, 2009: 17). L'autora emmarca aquestes reflexions en el creixent escenari bèl·lic actual de caràcter global. En aquest sentit identifica que en regions on hi ha guerra, s'atempten contra moltes vides, segons ella perquè no són considerades com a tals. Una lectura similar la realitza pensant en les persones que són torturades a presons, un altre exemple que posa de manifest desiguals concepcions de com han de ser mantingudes les vides.

En sintonia amb aquesta posició, Pérez Orozco (2014) afegeix que una tasca lògica i necessària a realitzar avui dia, consisteix en establir debats en el sí de les societats sobre què entenem per vides que mereixin la pena ser viscudes, sostingudes i rescatades en temps de crisi. Sobre aquesta premissa, Orozco planteja posteriorment l'entramat jurídic i institucional els quals ha d'assegurar la resignificació de les vides que s'hagin decidit de forma col·lectiva. En síntesi, primer decidir quines vides volem i tot seguit establir com arribar a elles i mantenir-les.

Les aportacions de Butler i Orozco que proposen definir aquelles vides per les que hem de lluitar perquè mereixin la pena ser viscudes, pensem aquí que pot ser un exercici democràtic molt interessant a fer en clau de superació d'un precariat que, segons Standing, pateix patologies socials i es troba –com explicarem més endavant– en estats d'anòmia, aversió, ansietat i alienació. Davant d'aquesta conjuntura, que totes aquelles persones en situació precària repensin què és el bon viure és un exercici que, més enllà del benestar i seguretat que pot suposar establir nous marcs de convivència col·lectius, concorda amb dues premisses fonamentals que defensa Standing: revitalitzar la democràcia deliberativa i generar identitat de classe com a precariat.

6.2 Les lluites pendents del precariat

Guy Standing, després de definir com ha de ser aquella societat post-precària, també es planteja de quina forma es pot donar una transformació social cap aquella realitat social alternativa que ell proposa. Apunta que la crisi financera de 2008 va obrir una oportunitat de transformació global de la realitat econòmica i política que convé aprofitar. Considera que l'emergència del precariat com a nova classe, juntament amb aquelles noves formes d'acció col·lectiva generades en moviments com el *15M* i *Occupy Wall Street*, poden portar a canvis profunds i estructurals. Argumenta que aquestes sorgiran en la mesura en què s'articulin lluites al voltant del reconeixement, la representació i la redistribució.

En primer lloc, Standing vincula la lluita pel reconeixement a la creació d'una identitat de precariat que formi la base de l'acció col·lectiva. Però alhora també considera de vital importància que de forma paral·lela els estats permetin múltiples identitats vinculades a altres comunitats. L'autor no fa cap lectura de gènere sobre la potencialitat que pot tenir el reconeixement dels estats cap a múltiples identitats que no siguin únicament comunitàries.

Considerem interessant remarcar aquí que la inclusió de diverses identitats té la potencialitat de trencar amb el binarisme heteronormatiu que regula la majoria de societats contemporànies.¹⁰ Creiem que una societat que construeixi identitats no sexuades permetria trencar amb els estereotips de gènere i als rols econòmics avui associats a la feminitat i a la masculinitat.¹¹

En segon lloc, pel que fa a la representació, l'autor apunta una idea interessant. Segons ell, l'augment de la representació passa per la recuperació d'una democràcia deliberativa, en part per donar veu als col·lectius més vulnerables. En definitiva, aposta per una democratització de totes les esferes de decisió política (Standing, 2014: 351). Aprofundint en aquest principi, creiem que seria interessant plantejar les reivindicacions que s'han fet des dels moviments feministes de democratitzar també les llars, consistent en:

“El tránsito a una democratización de la intimidad, a través de la extensión de cuidados fuera de los hogares, y de la responsabilidad compartida entre gentes de diversos vínculos, es decir, entre grupos de composición diversa sin necesidad de mediación de amor hipersentimentalizado”
(Salobral, 2013b: 14).

Aquest exercici de democratitzar la llar o la vida familiar permetria abordar el fet que les dones avui dia s'acabin responsabilitzant de la majoria de tasques de la llar, una problemàtica que apunta Standing (Standing, 2011: 108). Si es democratitza la llar i la família, caldrà decidir com es reparteixen de forma justa i equitativa totes aquelles tasques de reproducció social.

En tercer lloc, pel que fa la distribució, Standing creu que el precariat ja no aspira a controlar els mitjans de producció sinó que li preocupen les desigualtats que impedeixen el seu alliberament. Per a superar les desigualtats, creu que el precariat ha de lluitar per a cinc béns fonamentals: (1) la lluita per la seguretat, que en gran part contempla com la seguretat en els ingressos; (2) la lluita per al control del temps, i així afavorir una millor tria d'allò que es vol fer i poder destinar temps a activitats fora de l'espai de treball remunerat; (3) la lluita per un espai de qualitat, fent especial èmfasi a la qüestió mediambiental i a la recuperació dels béns comuns; (4) la lluita per al coneixement i l'educació, de manera que tothom pugui accedir-hi; i (5) la lluita per a la redistribució del capital financer.¹² Segons Standing, aquests cinc béns han de ser centrals en una carta de drets del precariat.

Si realitzem una relectura dels cinc béns que proposa Standing amb perspectiva de gènere i feminista podem intuir que un control d'aquests béns i una posterior gestió feta des dels pressupòsits ètics presentats l'epígraf 6.1, podrien promoure dinàmiques d'igualtat en molts àmbits, també en clau de gènere. Malgrat tot, creiem important aturar-nos sobre la qüestió

¹⁰ El concepte de *binarisme heteronormatiu* (Orozco, 2014: 274) fa referència a una concepció del món que és escindit per dos sexes *naturals* i que obliga a les persones pertanyents a cada sexe a ocupar un lloc determinat a la societat en termes de cos(home-dona), de desig (heterosexualitat) i de rols socioeconòmics entre d'altres.

¹¹ Per a una major comprensió a la crítica de les identitats de gènere i la seva relació amb el feminisme llegir a Butler (2007).

¹² Específicament, Standing entén la redistribució del capital financer com la posada en marxa d'una progressiva redistribució d'aquells beneficis que han obtingut petites èlits degut al control que han tingut, entre d'altres, dels recursos minerals i naturals en general. La proposta concreta de l'autor passa per la creació de *fons sobirans de riquesa democràtica* (Standing, 2014:327)

específica del temps, ja que aquest és un element clau per a repensar què fan els homes i dones, en el sentit de com distribueixen el temps en les seves vides.

Observem que els estudis sobre l'ús social del temps han posat de manifest la distribució desigual de la càrrega total del treball entre homes i dones (Duran, 1993; Molto, 2004; Carrasco, 2004). Les enquestes sobre usos del temps han fet palès que la suma del temps dedicat al treball remunerat i del temps dedicat al treball domesticofamiliar sempre és superior en les dones respecte a la dels homes. S'ha conclòs, a més, que aquesta càrrega total de treball, expressada en un nombre més elevat d'hores ocupades i en menys hores de temps lliure, repercuteix negativament en el benestar quotidià de les dones en particular, i de la societat en general (Torns et al, 2006).

Aquestes aportacions sobre els usos del temps ens indiquen la necessitat que el control del precariat sobre el temps probablement estigui consistentment acompanyat de polítiques públiques que promoguin la responsabilitat col·lectiva de la sostenibilitat de les llars i les cures. Unes polítiques del temps que vagin en aquesta línia podrien permetre superar la problemàtica de la *càrrega triple* (Standing, 2011: 108) que pateixen les dones.

6.3 La desprecariació dels treballs

Standing també aprofundeix en l'anàlisi del paper hauria d'ocupar el treball a la societat, partint de la base que avui la major part del treball es realitza en condicions precàries. Què cal fer per revertir aquesta situació? En la creació de la carta de drets del precariat que realitza (Standing, 2014), apunta com a primera demanda <<redefinir el trabajo como actividad productiva y reproductiva>> (Standing, 2014: 152). D'acord amb aquesta afirmació, pensa que és necessari que es reconeixin i es valorin totes les formes de treball, no només el treball remunerat.

Considera que és un avenç que el treball de cures hagi estat reconegut com a treball, però per contra opina que totes les formes de treball han de ser reconegudes com a treball.¹³ En definitiva, pretén ampliar el concepte de treball. En aquesta estratègia per a reconèixer i valorar totes les formes de treball, considera que el treball remunerat ha de ser regulat i mercantilitzat per així poder donar l'oportunitat i temps a la gent a poder realitzar treball no pagat.¹⁴ El dret a treballar és l'eina que considera més idònia per a fer això:

El derecho a trabajar debe reforzarse apartándose de los empleos; la forma de hacerlo consiste en facilitar a la gente realizar trabajos no pagados e igualarla oportunidad de hacerlo. Mientras tal tipo de trabajos crece, los mejor situados para hacerlo son los ricos, porque disponen de tiempo o pueden comprarlo (Standing, 2011: 257).

¹³ Entre aquestes altres formes de treball hi contempla el treball per a treballar, entès com aquelles múltiples tasques per a trobar feina o també el treball per la ciutadania, aquell seguit de tasques burocràtiques per a rebre ajudes per part de l'estat.

¹⁴ Standing pensa sobretot en el voluntariat, un tipus de treball deslligat de l'ocupació i que la gent tendeix a voler fer (Standing, 2011: 258)

Standing veiem que és sensible a moltes formes de treball que permeten generar vida social significativa. Ara bé, creiem aquí que podria ser interessant que Standing incorporés la noció de *sostenibilitat de la vida* per a concebre la diversitat de treballs que necessita una societat. Aquest terme fa referència a << las formas que cada sociedad utiliza para resolver sus problemas de sostenimiento de la vida humana >> (Orozco, 2004: 102). Aquesta concepció ha estat incorporada en l'economia feminista amb l'objectiu, entre d'altres, de desplaçar els treballs remunerats i els mercats com a eix analític de l'economia (Carrasco, 2001). En definitiva, les implicacions que té el terme sostenibilitat de la vida humana encaixen amb dues idees que defensa Standing. La primera, tenir en compte tots els treballs que es donen a la societat i, la segona, valorar tots els treballs per igual més enllà d'allò que passa al mercat.

Sobre la qüestió del treball, creiem oportú assenyalar un últim aspecte. En les diferents propostes que fa Standing per a què tots els treballs que es realitzen en una societat esdevinguin dignes, no deixa clar què fer amb el treball de cures, aquell que segons ell ha esdevingut feminitzat. Assenyala que cal regular el treball remunerat perquè deixi de fer-se en condicions precàries i que cal potenciar que es dugui a terme treball no pagat; aquest últim entén que es faria per voluntat pròpia i no per incentius econòmics. Ara bé, com hem vist en les pàgines anteriors, el treball de cures avui en part continua realitzant-se de forma no remunerada dins de la llar, però també de forma remunerada, sobretot en el nord global, com a conseqüència dels esmentats processos de cadenes globals de cures.¹⁵ En ambdós casos es tracta d'esferes de treballs feminitzades.

La poca definició de l'autor sobre com revaloritzar el treball de cures contrasta amb els amplis debats que hi hagut en els moviments feministes sobre com fer-ho. Tal com explica Carrasco (2011), a principis de s. XX van haver-hi els primers intents de mesurar i valorar el treball domèstic encetant diversos debats avui encara oberts. D'una banda, aquells estudis per valorar el treball de cures a través del temps, han posat de manifest que és una tasca molt complicada ja que el treball de cures té un component molt qualitatiu i subjectiu. S'ha argumentat que el treball destinat a les cures de les persones té lloc en un context social i emocional molt diferent al del treball remunerat. D'altra banda, aquells estudis que han intentat valorar el treball de cures monetàriament s'han trobat amb una primera dificultat consistent en que es tracta d'un treball que no es desenvolupa sota relacions mercantils. A més, s'ha criticat que prendre com a referent el treball del mercat, s'està utilitzant un referent masculí incapaç de reflectir i de representar la complexitat dels treballs domèstics. Tot i així, des d'altres posicions també s'ha plantejat el potencial emancipador que pot tenir per a les mestresses de casa rebre un salari monetari.¹⁶

Standing no fa una proposta política explícita sobre com cal gestionar el treball de cures a la societat que ell imagina sense precariat. No fer aquest exercici implica no posar atenció

¹⁵ Veure capítol 4.

¹⁶ Per un major aprofundiment sobre els debats al llarg de la història sobre com mesurar i donar valor al treball de cures, anar a Carrasco et al. (2011) particularment el capítol introductori (*El trabajo de cuidados: Antecedentes históricos y debates actuales*, pp. 13-96).

sobre com resoldre el fet que hi hagi àmbits de treball masculinitzats i àmbits feminitzats, aquests darrers actualment invisibilitzats i menys valorats. Per tant, quan l'autor defensa que cal donar la possibilitat que la gent decideixi no treballar o que les persones decideixin realitzar treballs no pagats, aquesta aposta política pot implicar la perpetuació dels rols econòmics sexuals que avui encara persisteixen.

Sobre com valorar les cures, Amaia Pérez Orozco (2014) planteja que ho abordem des d'una perspectiva de drets. Sosté que si assumim que el treball de cures és un aspecte bàsic i central per al benestar social, llavors és necessari que el plantejgem com un objectiu social i que, per tant, establim la garantia comuna de recursos que permetin tirar endavant projectes de vida digna, propis i autònoms entesos com un dret més de la ciutadania.

Considerem que té tot el sentit fer dialogar la proposta d'Orozco amb la de Standing, atès que aquest posa especial èmfasi en la potencialitat que té valorar i gestionar socialment els treballs des d'una perspectiva de drets. Per tant, incloure la qüestió de les cures en l'àmbit dels drets de ciutadania pot ser una estratègia normativa interessant per a complementar les propostes que fa Standing per a resignificar tots els treballs, en aquest cas els treballs de cures.

6.4 La renda bàsica: potencialitats i límits emancipadors en clau de gènere

Guy Standing, a part d'estudiar amb profunditat el precariat, també és un defensor ferm de la renda bàsica universal (Standing, 2017), una mesura que considera clau per a què deixi d'existir el precariat. De fet, ell ha estat el cofundador de la *Basic Income Earth Network* (BIEN).

L'autor entén la renda bàsica universal com <<una cantidad mensual suficiente para proporcionar a cada residente legal una seguridad básica>> (Standing, 2014: 305). En la proposta concreta de l'autor específica que aquesta quantitat ha de ser bàsica, és a dir que ha de ser suficient per viure però no per a generar una seguretat vital total. També considera que aquesta ha de ser pagada individualment i en efectiu. Aquesta renda, a més, ha de tenir un caràcter universal i que sigui entesa quasi com un dret de ciutadania, és a dir que ha de ser proporcionada incondicionalment.

Donada la importància que té la proposta de la renda bàsica universal en l'obra de Standing, i pel fet que és un element reivindicat per ell en la seva faceta d'activista polític, creiem oportú dedicar unes línies a fer-ne una revisió des d'una perspectiva feminista.

En primer lloc volem destacar un element clau de Standing quan aquest defensa la renda bàsica: entén aquesta proposta en el marc d'un conjunt de propostes polítiques per a eradicar condicions de vida precàries. Entre aquestes s'hi troba la desmercantilització de l'educació (Standing, 2011: 251; 2014: 283), generar una protecció social universal a la ciutadania no basada en la contribució a l'estat (Standing, 2014: 264) o també la recuperació dels béns comuns (Standing, 2014: 337). Fem aquest apunt perquè

precisament des de crítiques feministes (Pérez Orozco, 2002; Castro 2015) s'ha apuntat que implementar la renda bàsica sense un seguit de mesures polítiques paral·leles per pal·liar la pobresa no té un impacte transformador suficient. Segons ambdues autores, hi ha hagut propostes de renda bàsica que fonamentalment l'entenen com a eina per a eradicar la pobresa, però pensant només en la pobresa monetària i no en les altres cares que conté la pobresa. En aquest sentit, Standing coincideix amb les crítiques feministes, entén la pobresa va més enllà de la pèrdua d'ingressos i per tant cal fer polítiques en molts àmbits per superar-la.

Un altre element que implica la renda bàsica, i que pot ser celebrat des dels plantejaments de l'economia feminista és que posa en dubte la centralitat del temps dedicat al mercat, per tant es pot donar la situació en que es revaloritzi el temps i el treball de cures (el qual històricament ha estat menystingut pel fet de no estar regulat de forma mercantil).

Malgrat tot, creiem interessant prendre aquí dues crítiques que Castro (2015) fa a algunes formulacions de renda bàsica que s'han plantejat. Les seves crítiques incorporen de manera central les limitacions que pot tenir aquesta mesura per pal·liar les desigualtats de gènere. Ambdues crítiques no xoquen de manera frontal amb la forma que té Standing de concebre la renda bàsica però si que aporten elements que poden ser útils per ampliar la proposta de l'autor per a eliminar de forma més efectiva les desigualtats de gènere.

La primera crítica que fa Castro és el voltant de l'argument que la renda bàsica podria permetre que la gent pugui decidir lliurement el temps a que dedica la seva vida. Aquest argument, diu ella, té poc en compte que el temps a que dediquem cada una de les nostres tasques té un fort component social:

"La falacia de la 'libre elección' -mecanismo neoliberal en sí mismo- oculta la influencia del 'tiempo como construcción social' impidiendo la consideración del tiempo como instrumento político para la transformación del orden social y de género, y apunta a un posible 'efecto perverso' como sería la aparente conformidad social de una jerarquización y división sexual del trabajo 'voluntariamente elegida' "(Castro, 2015: 7)

Hem vist que Standing si que reconeix la importància del temps, és un dels béns fonamentals que ha de recuperar el precariat. Ara bé, parla del precariat en general com a grup que ha de recuperar el temps. No hi afegeix una perspectiva una gènere, una mirada que potser el portaria a configurar alguna proposta política per a incidir un una distribució del temps més equitativa del temps per a superar l'esquema vigent de jerarquització establerta per la divisió sexual del treball.

La segona crítica que realitza Castro és que la renda universal bàsica no pretén influir sobre el comportament masculí per a diluir la divisió social del treball. Segons ella, això podria portar a un escenari on l'atenció de les cures es resoldria de nou de forma feminitzada, sobretot en aquelles dones *alliberades* de la mercantilització.

Aquesta segona crítica efectivament també es pot aplicar a Standing. Ni en la seva proposta de renda bàsica universal ni en la resta de mesures, elabora cap proposta al voltant d'una transformació dels homes per tal que aquests assumeixin major responsabilitats en tasques de cures. De fet, una fet que observem en l'obra de Standing, concretament quan elabora *programa polític*, no considera necessari realitzar cap proposta concreta per a assolir majors dosis d'igualtat efectiva entre homes i dones. Entenem aquí que deu considerar que d'acord amb el marc ideològic que proposa juntament amb les propostes polítiques en relació al treball i els drets, ja es pot revertir l'actual estructura de la societat que en les seves paraules és sexista i patriarcal.

Per tant, a mode de conclusió, apuntem que pot ser pertinent en l'exercici de plantejar una societat post-precària i pensar polítiques per a arribar-hi, establir mesures polítiques concretes i explícites per a acabar amb les desigualtats de gènere persistents avui dia. Aquí n'hem exposat algunes que creiem que poden complementar les que fa Standing per a, com diria Carrasco (2017), establir mesures polítiques amb potencialitats generotransformatives per a diluir les relacions patriarcals:

"Las relaciones patriarcales no se diluyen por sí solas ni se transforman solo porque se modifiquen las relaciones capitalistas. Por tanto, las propuestas de acción política deberían incorporar en sí mismas lo que alguna compañera denomina "potencialidad género-transformativa". (Carrasco, 2017)

7. CONCLUSIONS

A l'inici del present ens hem proposat com a objectiu general de la recerca avaluar la capacitat explicativa que té la noció de precariat, aquella classe en formació que ha teoritzat Guy Standing, a l'hora de comprendre l'estructura i les desigualtats de gènere en les societats contemporànies.

Per a la consecució d'aquest propòsit hem revisat la bibliografia recent de Standing on explica que és el precariat, hem incorporat diversa bibliografia que des d'òptiques feministes han fet aproximacions a la realitat social d'avui i hem analitzat i exposat de quina manera aquestes interpretacions, que assenyalen persistents problemàtiques socials al voltant de la situació de les dones, poden complementar les tesis de Standing.

Per a desenvolupar aquest complex exercici hem desgranat l'objectiu general en 5 d'específics i hem provat d'assolir cadascun d'ells amb el major èxit possible. A continuació presentarem algunes conclusions i idees que n'hem extret i que són de rellevància per a assolir l'objectiu principal del present treball.

1) En primer lloc, pel que fa a l'objectiu específic 1, recordem que volíem analitzar els elements que conformen el precariat en tant que classe en formació, prenent en consideració aproximacions feministes a les anàlisis de classe. Hem entès de forma àmplia què és el precariat segons Standing i hem observat que ell és sensible a les desigualtats de gènere presents en moltes societats, reconeix que les dones assumeixen molts cops majors càrregues de treball. Segons l'autor, les dones actualment han de suportar una triple càrrega: tenir cura d'infants, tenir cura de persones envellides i treballar de forma remunerada.

Malgrat tot, hem pogut comprovar que aquest no és un element en cap cas anecdòtic. Com hem vist llegint a Federici (2004), el sistema capitalista industrial es va recolzar i construir precisament sobre aquest fet que comenta Standing: la cura no retribuïda de les persones a la llar. Segons l'autora italiana, la relegació de les dones a la llar va ser un fet constitutiu del capitalisme industrial. Tant la seva com altres anàlisis sostenen que les dones no es limiten a cuidar infants i persones grans; també cuiden als seus marits i s'encarreguen del sosteniment de la llar en totes les seves formes. Tot aquest treball ha estat àmpliament debatut, estudiat i conceptualitzat, entre d'altres com a *treball de cures* o *treball reproductiu*.

2) Quan hem passat a abordar l'objectiu específic 2, la comprensió de impacte té el capitalisme contemporani al voltant de les desigualtats i estructura de gènere a nivell global, hem estudiat sobretot dos períodes històrics que analitza Standing: *La Gran Transformació* (1975-2008) i *l'era de l'austeritat* (2008 fins a l'actualitat). L'autor anomena que aquella etapa prèvia als anys 70 on hi havia assegurances i drets vinculats al treball assalariat tenia un caràcter sexista i patriarcal, es relegava el treball de les dones al treball a la llar però no es valorava aquest treball ni socialment ni en forma d'ingressos. Incorporant de nou una

perspectiva de gènere, un aspecte que destaca Standing en *la gran transformació* és l'entrada massiva de les dones al mercat laboral, sobretot en feines de caràcter flexible.

Hem complementat l'anàlisi de Standing d'aquests dos períodes apuntant que, d'una banda, aquestes etapes de gran transformació han suposat una nova divisió internacional del treball que ha implicat molts moviments migratoris de dones del sud global al nord global. Tot i que Standing contempla la realitat de la migració femenina, les anàlisis que hem aportat relatives al treball de les dones, ens han ajudat a entendre que, en molts països del sud global, les migracions femenines els han suposat la pèrdua d'aquelles persones que s'encarregaven primordialment dels treballs de reproducció social. En aquests països això ha implicat l'aparició crisis de reproducció social.

D'altra banda, un element que complementa el relat de Standing, és refereix a la gestió dels treballs de cures i reproductius en *l'era neoliberal*. Hem vist que aquesta era es caracteritza, entre d'altres coses, per la mínima aportació dels estats en la generació de protecció i benestar social. Un fet que ha comportat la reprivatització d'aquestes funcions a les llars. Segons algunes aproximacions (Ezquerria, 2012; Pérez Orozco, 2014), aquest fenomen ha implicat que les dones tornin a carregar sobre les seves espatlles la responsabilitat de totes les tasques per al sosteniment de les llars i de les vides que hi habiten, la família.

3) Quan hem abordat l'objectiu específic 3, el de l'anàlisi d'aquells grups sociodemogràfics que Standing considera que tenen majors probabilitats d'esdevenir precariat, hem comprovat de nou que l'autor entén les dones com un dels grups més vulnerables. Segons Standing, considera que cal tenir en compte que les dones avui dia estan assumint en moltes llars el rol de cap de família; en canvi, els homes veuen en crisi el seu model de masculinitat històricament basada en un cap de família amb feina estable que aportava la major part d'ingressos de la família. Segons Standing, això està suposant un desafiament a la seva masculinitat, ara en crisi. Malgrat tot, com hem vist, també s'han observat estratègies i actituds agressives per part dels homes cap a les dones per continuar reafirmant-se en el seva posició de poder pròpia d'una societat patriarcal. Una mena de rearticulació patriarcal.

Pel que fa l'anàlisi del jovent, les persones envellides i les migrades, hem pogut observar també formes de viure la precariat més agreujants per a les dones. Malgrat tot, en el cas de les persones migrades també hem observat que les dones que emigren són capaces de teixir en col·lectiu múltiples estratègies per a sobreviure (Juliano, 2012). Creiem interessant prendre en consideració aquest fet i pensem que, en successives recerques, podria tenir sentit explorar si això també es dona en dones autòctones d'alguna forma.

4) Pel que fa a la crítica dels estats neoliberals des de les posicions de Standing i feministes -l'objectiu específic 4-, hem pogut observar que l'autor d'*El Precariat* identifica moltes formes de control social i actituds paternalistes envers el precariat, però no especifica si aquestes formes d'actuació dels estats sobre les persones s'apliquen de forma diferent segons el gènere de la persona. Aquí hem vist com a mínim dues aportacions que poden aportar llum sobre aquest assumpte. D'una banda, Juliano (2012) sosté que els estats són

més punitius quan una dona delinqueix, ja que al delinquir està incomplint amb el seu rol social de cuidadora o de mare, en canvi quan un home delinqueix no està trencant amb el seu rol social. Des d'una altra perspectiva, Pérez Orozco (2014) ha introduït el concepte d'*ètica reaccionària de les cures*, aquella idea segons la qual les dones són educades i socialitzades mitjançant un ètica per la que les cures de les altres persones han de passar per davant de les seves necessitats. Tot i que és un assumpte que queda pendent de major aprofundiment, considerem que, més enllà de l'estructura jurídica dels estats, podríem identificar elements de control social establerts per assegurar que es perpetuï l'ètica reaccionària de les cures a les dones; per exemple, les institucions educatives.

5) A l'hora d'abordar l'últim objectiu específic, l'anàlisi de l'impacte del conjunt de polítiques proposades per Standing a l'hora de, a més d'acabar amb la precarietat, contribuir a pal·liar les diverses formes desigualtats de gènere, hem pogut també fer aportacions sobretot des d'aquelles propostes que realitza l'economia feminista.

Segons Standing, aquella societat post-precària ha de tenir com a valors principals la llibertat republicana, la igualtat i la fraternitat. També cal articular de forma universal una vida segura i estable a totes les persones que avui viuen en condicions precàries. Aquest seguit de valors hem vist que concorden amb aquella premissa que tenen molts plantejaments feministes que volen acabar amb estructures patriarcals per arribar a igualtat real entre homes i dones.

Ara bé, hem vist també que postures que proposen polítiques per a una transformació social des de perspectives feministes, posen de manifest la necessitat de canviar les múltiples estructures patriarcals i sexistes que hi ha en les societats precaritzades de forma més explícita. Això passa, entre d'altres mesures, per revaloritzar aquelles esferes feminitzades i per descentralitzar tot allò masculí, com podrien ser els mercats capitalistes o el treball productiu. Des d'òptiques feministes, la renta bàsica, proposta cabdal en el pensament de Standing, té elements interessants per promoure la igualtat en termes de gènere, tot i que cal que aquesta es posi en marxa amb un conjunt d'altres polítiques que acabin amb moltes formes de pobresa, no només la pobresa monetària. En aquest sentit, des de l'economia feminista es proposa posar al centre de l'economia les cures, crear estructures econòmiques que generin responsabilitat col·lectiva de les cures, element central per a sostenir vides.

Un cop vistos els resultats extrets dels objectius específics, podem afirmar que, tot i la sensibilitat de Standing cap a la posició social i el treball de les dones, una anàlisi amb més profunditat sobre les diverses formes en què cristal·litza el patriarcat a les societats contemporànies ens pot aportar molts elements per a comprendre de forma més precisa el caràcter femení del precariat.

En termes més generals, considerem que aquest treball, amb les seves potencialitats i limitacions, evidencia la dificultat que té comprendre el món social. Hem vist que Standing d'alguna manera proposa una macroteoria sobre com s'han reestructurat les classes socials

a nivell global a conseqüència dels canvis del capitalisme dels últims 50 anys. Revisant des d'una perspectiva feminista el pensament de Standing, hem trobat que és una teoria fèrtil a la que es poden fer molts suggeriments. I potser aquest sigui un dels reptes i exercicis més rellevants que podem tenir sociòlogues i sociòlegs avui dia: enllaçar i complementar les múltiples teories que es realitzen per a comprendre els fenòmens socials que es donen de forma local i global. Fer que les teories dialoguin a partir dels fets, però també a partir de les propostes normatives de transformació social.

Per últim, la revisió de moltes mirades de la realitat social ens han mostrat un altre aspecte molt interessant a tenir en compte en la tasca de fer ciències socials. La realitat no és un ens separat de qui investiga, sinó que tot allò que estudiem les persones que fem ciències socials ens travessa de ple. Adonar-nos que el capitalisme contemporani ens pot portar a existències precàries ens genera una gran responsabilitat a científiques i científics socials, la responsabilitat de prendre partit, de repensar quin ha de ser el rol del coneixement que generem a la societats.

Guy Standing i tants d'altres autores i autors que hem esmentat en aquest treball entenen el coneixement també com una eina política per a transformar la realitat que els envolta. No es queda en la idea purament positivista del "savoir por pouvoir" d'Auguste Comte, sinó que per a l'anàlisi social també apel·la a prendre en consideració drets humans inalienables. Aquí també, un cop acabat aquest treball, volem reivindicar-ho, tot i les moltes limitacions i errors en què puguem haver incorregut, com una humil aportació més a la creació de pensament crític i transformador a la societat que ens envolta.

8. BIBLIOGRAFIA

- Almeda, E. (2002), *Corregir y castigar. El ayer y hoy de las cárceles de mujeres*, Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Bandinter, E. (2010), *La mujer y la madre*. Madrid: La esfera de los Libros.
- Barrantes, M. (2006), "Género, vejez y salud". *Acta Bioethica*, vol. 12, pp. 193-197.
- Bosch-Fiol, E., & Ferrer-Pérez, V. A. (2012), "Nuevo mapa de los mitos sobre la violencia de género en el siglo XXI", *Psicothema*, 24(4), pp. 548-554.
- Bonino, L. (2005), "La violencia masculina en la pareja" en Sichel et al. *Cárcel de amor: relatos culturales sobre la violencia de género*, Madrid: Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía pp. 98-101.
- Butler, J (2009), *Marcos de guerra. Las vidas lloradas*, Barcelona: Paidós.
- Carrasco, C. (1999), *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*. Barcelona: Icaria.
- Carrasco, C i Mayordomo, M. (1999), "Tiempos, Trabajos y organización social: reflexiones en torno al mercado laboral en femenino" en C. Carrasco (ed.), *Mujeres y economía. Nuevas perspectivas para viejos y nuevos problemas*, Barcelona: Icaria Editorial, pp. 125-172.
- Carrasco, C i Mayordomo, M. (2000), *El estudio del trabajo de mujeres y hombres: Una aproximación teórica desde el enfoque reproductivo*, Ponencia presentada a les VII Jornades d'Economia Crítica, Albacete.
- Carrasco, C, Borderías, C., Torns, T. (eds.) (2011), *El Trabajo de cuidados: antecedentes históricos, historia, teoría y políticas*, Madrid: Catarata.
- Carrasco, C. (2017), "¿A la mierda el trabajo?, perdón ¿de qué trabajo hablamos?", *Contexto y acción*. <http://ctxt.es/es/20170301/Firmas/11223/Debate-a-la-mierda-el-trabajo-desigualdad-mujeres-emancipacion.htm>, 1 de març de 2017. Últim accés: 12/6/17.
- Castro, C. (2015), "Algunas reflexiones feministas sobre la Renta Básica: ¿una buena idea para la transformación social?", *Viento Sur: Por una izquierda alternativa*. Vol. 140, pp. 81-88
- Cobo, R. (2011), *Hacia una nueva política sexual. Las mujeres ante la reacción patriarcal*, Madrid: Fuencarral.
- Crompton, Rosemary (2013), *Clase y estratificación: una introducción a los debates actuales*, Madrid: Tecnos.
- Del Río, Sira (2004), *La crisis de los cuidados: precariedad a flor de piel*. Documento de trabajo. CGT-Comisión Confederal contra la Precariedad.
- Ezquerro, S. (2012), "Acumulación por desposesión, género y crisis en el estado español", *Revista de Economía Crítica*, núm. 14, segon semestre de 2012, pp. 124-147.
- Ezquerro, S. (2011), "Crisis de los cuidados y crisis sistémica: la reproducción como pilar de la economía llamada real", *Investigaciones Feministas*, num. 2, pp. 175-194.

Ezquerro, S. (2010b), "A propósito de las crisis ¿qué pasa con los cuidados?", Diagonal. <https://www.diagonalperiodico.net/global/proposito-la-crisis-pasa-con-la-cuidados.html> 5 de marzo de 2010. Últim acceso 14/6/2017.

Federici, S. (2004), *El Calibán y la bruja: Mujeres, cuerpo y acumulación originaria*, Madrid: Traficantes de Sueños.

Federici, S. (2013), *Revolución en punto cero. Trabajo domestico, reproducción y luchas feministas*, Madrid: Traficantes de Sueños.

Federici, S.(2013), "Revolucion y lucha feminista en la nueva división internacional del trabajo" en Federici, *Revolucion en punto cero. Trabajo domestico, reproducción y luchas feministas*, Madrid: Traficantes de Sueños, pp. 107-126.

Federici, S. (2013), "Sobre el trabajo de cuidados de los mayores y los límites del marxismo" en Federici, *Revolucion en punto cero. Trabajo domestico, reproducción y luchas feministas*, Madrid: Traficantes de Sueños, pp. 205-219.

Galbraith, James K. (2012), *Unequality and Inestability. A Study of the World Economy Just Before the Great Crisis*, Oxford: Oxford University Press.

Gamba, S. (2008), "¿Que es la perspectiva de género y los estudios de género?" Mujeres en red. <http://www.mujeresenred.net/spip.php?article1395>. Marzo de 2008, Últim acceso 14/6/17

Gutiérrez et. Al, (2003), "El liderazgo femenino y su ejercicio en las organizaciones educativas", *Revista Iberoamericana de Educacion*, vol. 31, pp. 1-19.

Harding, S. (1996), *Ciencia i feminismo*, Madrid: Morata.

Haraway, Donna J.(1995 [1991]), *Ciencia, ciborgs y mujeres: la reinención de la naturaleza*, València: Universitat de València.

Hochschild, Arlie R. (2000), "Global Care Chains and Emotional Surplus Value""", en A. Giddens i Hunton (eds.), *On The Edge: Living with Global Capitalism*, Londres, Jonathan Cape, pp. 130-146.

Juliano, D. (2012), "Género y trayectorias migratorias en época de crisis". *Papers: revista de sociologia*, vol. 97, pp 523-540.

Juliano, D. (2009), "Delito y pecado. La transgresión en femenino", *Política y sociedad*, vol. 46, pp. 79-95.

Juliano, D. (2004), *Excluidas y marginales: una aproximación antropológica*, València: Universitat de València.

Klein, N. (2015), *Esto lo cambia todo: El capitalismo contra el clima*, Madrid: Paidós Ibérica.

Lorente, M. (2004), *El Rompecabezas. Anatomía del maltratador*, Madrid: Editorial Crítica.

Martínez, R. A., & Egido, L. T. (2009), "Género, educación y formación del profesorado: retos y posibilidades", *Revista interuniversitaria de Formación del profesorado*, (64), pp. 17-26.

- Marx, K (1997[1867]), *El Capital*, vol. 1, Madrid: Akal.
- Milanovic, B. (2016), *Global Inequality*, Harvard: Harvard University Press.
- Sales, T. (2013), "Feminismo, democracia y ciudadanía; de la crítica a la democracia patriarcal a la política democracia radical feminista", *Astrolabio. Revista internacional de filosofía*, vol. 15. pp 72-79.
- Salobral, N. (2013), "¿Es posible y deseable una ética del cuidado en las democracias contemporáneas?", Ponència al seminari *Feminismo, democracia y participación*, Bilbao, 10 de Abril.
- Standing, G. (1989), "Global Feminization through Flexible Labour", *World Development*, vol. 3, pp. 1077-1095.
- Standing, G. (1999), "Global Feminization through Flexible Labour: A theme revisated", *World Development*, vol. 7, pp 583-602.
- Standing, G. (2009), *Work after globalisation. Building Occupational Citizenship*, Cheltenham, UK, and Northampton, MA: Edward Elgar.
- Standing, G. (2011), *El Precariado. Una nueva clase social*, Barcelona: Pasado&Presente.
- Standing, G. (2014), *Precariado. Una carta de derechos*, Madrid: Capitán Swing.
- Standing, G. (2017), *Basic Income: And How We Can Make It Happen*, London: Penguin Books.
- Subirats, M. (1998), "La educación de las mujeres: de la marginalidad a la coeducación, propuestas para una metodología del cambio educativo", en Martínez, C. R. (2006). *Género y currículum*, Madrid: Ediciones AKAL.
- Pérez Orozco, A. (2004), "Estrategias feministas de deconstrucción del objeto de estudio de la economía", *Foro Interno*, vol. 4, pp. 87-117.
- Pérez Orozco, A. (2014), *Subversion feminista de la economía. Aportes para un debate sobre el conflicto capital-vida*, Madrid: Traficantes de Sueños.
- Pérez Orozco, A. (2014), "Queda bonito hablar de igualdad en el mercado laboral y no plantearse quién limpia el váter de casa", Entrevista, http://www.eldiario.es/economia/igualdad-mercado-laboral-replantearse-limpia_0_289771553.html 8 d'agost de 2014. Últim accés: 14/6/17
- Picchio, A. (1992), *Social Reproduction: the Political Economy of the Labour Market*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Picchio, A. (1999), "Visibilidad analítica y política de Trabajo de reproducción social", en Carrasco et al. (1999), *El Trabajo de cuidados. Historia, teoría y políticas*, Madrid: Libros de la Catarata, pp. 201-242.
- Torns, T et al. (1998), "El Trabajo reproductivo". *Papers: Revista de sociología*, vol. 55. pp. 95-111.
- Torns, T. et al. (2006), *Les polítiques del temps un debat obert*, Barcelona: Ajuntament de

Barcelona. Regidoria Nous Usos Socials del Temps a la Ciutat. www.bcn.cat/nust.

Vallés, Miguel S. (2003), *Técnicas cualitativas de investigación social*, Madrid: Síntesis.

VV.AA. (2004), *Nociones comunes. Experiencias y ensayos entre investigación y militancia*, Madrid: Traficantes de Sueños

Weber, M. (2014[1922]), *Economía y sociedad*, México: Fondo de Cultura Económica.

Wright. E.O. (1994), *Clases*, Madrid: Siglo XXI.

Wright, E.O. (2015), *Is the Precariat a class?*, Madison: University of Wisconsin.

